

До читачів цієї книги

У 2007–2008 роках Україна відзначає сумну дату – 75-ті роковини Голодомору. Відчуваючи потребу активними діями сприяти вшануванню пам'яті мільйонів наших співвітчизників, знищених більшовицькою владою шляхом терору та штучного голоду, Міжнародний благодійний фонд «Україна 3000» у рамках спеціальної програми «Уроки історії: Голодомор 1932–1933 років» та Служба безпеки України підготували книгу, яку ви тримаєте в руках.

Сьогодні дослідниками опубліковано понад 10 тисяч праць, присвячених різним аспектам цієї трагедії. Але слід зазначити, що резонансу серед науковців тема геноциду набула лише останніми роками. А з прийняттям 28 листопада 2006 року Верховною Радою України Закону № 376-V «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», який кваліфікує його як геноцид Українського народу, увага науковців сконцентрована на з'ясуванні причин та наслідків цього страшного злочину сталінського режиму.

Досить широкого резонансу набула ця проблема і серед світової громадськості. Низка країн підтримала нас, визнавши на державному рівні Голодомор 1932–1933 років геноцидом Українського народу. Серед них – парламенти США, Канади, Австралії, Естонії, Італії, Литви, Грузії, Польщі, Угорщини та Аргентини. 2007 року до цього переліку додалося ще дві країни – Перу та Іспанія. Ми маємо надію, що наступним кроком буде визнання трагедії Українського народу на рівні найвпливовіших міжнародних інституцій.

Основу цього збірника становлять розсекречені документи з Галузевого державного архіву Служби безпеки України, доступ до яких раніше було закрито. Вони є важливим історичним джерелом для вивчення діяльності керівного складу ІПУ–НКВД, місцевих лідерів та державно-партійного апарату впродовж 1932–1933 років. Подані матеріали допоможуть

кожному читачеві дійти власних висновків про події тих трагічних років в Україні, що півстоліття були огорнуті пеленою мовчання.

Розкриваючи правду про влаштований більшовицькою владою на родючій українській землі Голодомор, збірник спонукатиме до глибшого вивчення причин та наслідків геноциду українців.

Ми закликаємо інші країни світу, в яких зберігаються закриті матеріали, що стосуються теми Голодомору, також оприлюднити свої архіви та відкрити суспільству правду про трагедію Українського народу у ХХ столітті.

Вірю і знаю, що ця книга допоможе нам по-новому переосмислити причини й наслідки найбільш замовчуваного злочину ХХ століття. Збірник є спільним внеском Міжнародного благодійного фонду «Україна 3000» та Служби безпеки України у відтворення правдивої історії нашої країни та вшанування пам'яті жертв Голодомору.

*Катерина Ющенко,
Голова Наглядової Ради
Міжнародного благодійного фонду «Україна 3000»
м. Київ, липень 2007 р.*

Шановний Читачу!

Ви тримаєте в руках видання, де вперше якнайповніше публікуються документи ГПУ–НКВД про Великий Голод в Україні з архівів Служби безпеки України.

На видання цієї книги нас надихнув величезний інтерес до виставки СБУ «Розсекречена пам'ять» про Голодомор 1932–1933 років, яку побачили в усіх регіонах України. Численні відгуки відвідувачів виставки, які не можна читати без хвилювання, спонукають до глибшого осмислення геноциду Українського народу. Деякі з відгуків наведені в окремому розділі цієї книги й дуже хотілося б, щоб з ними ознайомилися наші читачі.

До шляхетної справи підготовки видання долучилися громадяни, які надали свої спогади про ті трагічні події, представники української діаспори, державні структури та неурядові організації. Видання цієї збірки було б неможливим без підтримки Міжнародного благодійного фонду «Україна 3000», академічних інститутів і науковців НАН України, дослідників Голодомору, Секретаріату Президента України. Особлива подяка Українському інституту національної пам'яті.

Служба безпеки принципово стоїть на тому, що жодних таємниць у питаннях, які стосуються відновлення історичної справедливості, усвідомлення громадянами причин та наслідків геноциду нашого народу, немає і не може бути.

Українська спецслужба розкриває для вітчизняної та світової спільноти наявні в неї архівні матеріали, які залишилися від часів тоталітаризму. Ми послідовно продовжуємо роботу із розсекречення документів ГПУ–НКВД та розраховуємо на подальшу співпрацю з Державним комітетом архівів України та МВС України, фонди яких могли б суттєво допомогти у дослідженні історії нашої держави.

Щиро сподіваюсь, що це науково-документальне видання стане ще одним кроком до повернення історичної правди,

сприятиме пробудженню історичної свідомості та уваги суспільства, особливо молоді, до нашого минулого.

Будемо вдячні історикам, правознавцям та іншим дослідникам, усім небайдужим людям за надання праць, статей, свідчень, документів та інших матеріалів, які ми включимо до наступних видавничих проектів, що й надалі здійснюватимуться Службою безпеки задля вшанування пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій в Україні, утвердження демократичного майбутнього нашої держави та нетерпимості до насильства.

*Валентин Наливайченко,
виконуючий обов'язки
Голови Служби безпеки України,
м. Київ, серпень 2007 р.*

Відповідальність пам'яті

Прийняття Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» 28 листопада 2006 року, в якому Голодомор визнається актом геноциду Українського народу, наслідком зумисних дій сталінського режиму, спрямованих на масове знищення українських селян, зобов'язує вчених всебічно і глибоко дослідити та донести до суспільства об'єктивну інформацію про ці злочини проти людяності і людства, про плани більшовиків виморити голодом українських хліборобів, зруйнувати традиційну культуру українського села, знищити будь-які намагання українців до виборювання власної незалежної держави, змінити етнічну карту України.

Пріоритетним напрямом державної політики і наукових досліджень в Україні сьогодні є відновлення історичної справедливості, правди про події ХХ сторіччя, утвердження демократичних принципів і запобігання проявам насильства, розкриття механізмів зловмисного знищення українських селян голодом у 1932–1933 роках, вшанування невинних жертв геноциду з метою уникнення подібних злочинів проти людства.

До 90-х років ХХ століття в зарубіжній історичній та мемуарній літературі було накопичено й оприлюднено значні матеріали, неспростовні докази, документальні усні свідчення про Голодомор 1932–1933 років в Україні. Однак світова спільнота і досі залишається недостатньо поінформованою про вчинені більшовицькою владою злочини в Україні.

Після проголошення незалежності України у 1991 році раніше суворо заборонена тема про Голодомор знайшла потужне висвітлення у працях академічних вчених, регіональних дослідженнях, на сторінках періодики.

Упродовж останніх семи років завдяки зусиллям учених, архівістів, громадських діячів, учителів, викладачів вищих навчальних закладів Києва, Вінниці, Дніпропетровська,

Луганська, Львова, Миколаєва, Полтави, Сум, Харкова, Чернігова та інших науково-освітніх центрів України кількість досліджень про Голодомор 1932–1933 років значно зростає. Зокрема, вчені, журналісти, студенти, краєзнавці зібрали понад 40 тисяч усних свідчень про Голодомор в Україні, створено відповідний інтернет-сайт, організовано національні та міжнародні виставки. У серпні 2006 року непересічною подією стала презентація Службою безпеки України всіх знайдених і розсекречених матеріалів у мережі Інтернет.

Великий резонанс мала виставка «Розсекречена пам'ять», організована Службою безпеки України, Міністерством культури і туризму України та Українським інститутом національної пам'яті, на якій представлені архівні документи з фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України. До експозиції вперше ввійшли документи з обвинуваченнями людей, що чинили спротив політиці розкуркулення, насильного відбирання приватної власності селян. Накази, розпорядження, звіти Державного політичного управління УСРР свідчать про участь органів державної безпеки у здійсненні насильницької колективізації.

Багато відвідувачів залишили свої зворушливі відгуки. На виставці відвідувачі також знайомляться з матеріалами архівних кримінальних справ на осіб, які намагалися зберегти пам'ять про Голодомор 1932–1933 років у своїх щоденниках, віршах, фотографіях. Оригінальні фотоілюстративні матеріали, що готувалися до виставки, вперше будуть опубліковані й у цьому збірнику документів.

Попри те, що потік інформації про Голодомор 1932–1933 років зростає, ще немає глибинного усвідомлення завданої українському народові кривди, не вивчені всебічно наслідки трагедії, які відчутні донині, ще трапляються намагання виправдати злочин, фальсифікувати обставини лиха.

Для системного вивчення та правової оцінки злочину Голодомору-геноциду 1932–1933 років в Україні дуже важливим є уважне прочитання архівних джерел того періоду. Служба безпеки України розсекретила раніше таємні документи про Голодомор. Частина з них уже опублікована у різних наукових збірниках, які з огляду на мінімальні накладі малодоступні читацькому загалу.

У доповідних записках ДПУ УСРР партійному керівництву знаходимо дані про доскіпливе вишукування «небажаних» людей на селі, національно свідомих українців, яких потрібно було позбутися. Масштаб репресій проти селян, що відображають архівні документи, вражає. А лист начальника Харківського обласного відділу ДПУ З. Кацнельсона голові ДПУ УСРР В. Балицькому про поширення голоду на Харківщині від 5 червня 1933 року, очевидно, змусить глибоко задуматися і тих, хто з політичних міркувань ще має сумніви щодо небаченого в історії людства злочину проти дітей, літніх людей, українських селян загалом.

Документальній частині збірника передують наукові статті, в яких аналізуються різні аспекти Голодомору. Статті та вміщені тут документи можна вважати переконливим підтвердженням слів французького дослідника Стефана Куртуа: «Класовий геноцид збігається з расовим геноцидом: голодна смерть навмисне вимореної сталінським режимом дитини українського куркуля є рівноцінною голодній смерті єврейської дитини з варшавського гетто, вимореної нацистським режимом».

Уже з огляду лише на це твердження відповідальність українського суспільства за збереження пам'яті про Голодомор 1932–1933 років є вкрай важливою справою.

* * *

При публікації текстів збережено мову, стиль, лексику, орфографію документів. Нумерація документів і заголовки належать упорядникам. Окремі документи друкуються зі скороченнями, що позначено у тексті відповідно до правил публікації архівних документів. Відсутні фрагменти безпосередньо не стосуються теми видання. Публікація документів супроводжується коментарями, що мають довідковий характер. Для зручності користування виданням складено список скорочень.

У виявленні документів брали участь співробітники Галузевого державного архіву СБ України та архівів тимчасового

18

зберігання регіональних органів Служби. Комп'ютерний набір та археографічне опрацювання документів виконали Діана Бойко, Ірина Бухарєва, Юлія Лисенко, науково-допоміжну роботу – Олександр Іщук, Олександр Лошицький, Віктор Тихомиров.

Колектив авторів-упорядників

Київ, липень 2007 року

Частина I

ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ: ПОГЛЯД ІЗ ХХІ СТОЛІТТЯ

Василь Даниленко,

*доктор історичних наук, професор,
начальник відділу Галузевого
державного архіву Служби безпеки
України (Київ)*

Документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України як джерело вивчення Голодомору 1932–1933 рр. в Україні

Для вивчення Голодомору 1932–1933 рр. в Україні важливим історичним джерелом є документи, що зберігаються в Галузовому державному архіві Служби безпеки України. Починаючи з кінця 1980-х років, ними активно цікавилися дослідники. Підходи до освоєння цього материка в історичній науці шукали як окремі науковці, так і колективи окремих наукових установ.

Відторгнення радянського режиму і намагання якомога швидше позбутися його атавізмів позначилося й на організації архівної справи. У вересні 1991 р. Верховна Рада УРСР зобов'язала Комітет державної безпеки УРСР передати на постійне зберігання Головному архівному управлінню при Кабінеті Міністрів УРСР та його установам на місцях документи, які мають велике значення для об'єктивної оцінки суспільно-політичних процесів, масових репресій, реабілітації та забезпечення законних інтересів громадян. За цим рішенням протягом 1990-х років вже Службою безпеки України було передано державним архівним установам понад півтора мільйона архівних справ, з них на реабілітованих громадян – близько 170 тисяч.

Внаслідок такої масової «міграції» документів частина фондів створеного у квітні 1994 р. Державного архіву Служби безпеки України виявилась розпорошеною. Це призвело до фактичного порушення принципу цілісності унікальних фондів, утворювачем яких були спеціальні служби, що діяли в Україні. З часом дослідники політичних репресій і тоталітаризму, в тому числі упорядники збірників документів про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні, закономірно зіткнулися

з проблемою виявлення в ГДА СБ України документів про окремі періоди, сфери, методи і механізми діяльності Державного політичного управління УСРР (рос.: Государственное политическое управление, ГПУ) та його структур. Користувачі архіву не могли розшукати тут майже ніяких документальних слідів участі ДПУ у нищенні українського села, що викликало певні питання стосовно доступності фондів ГДА СБ України.

Негативні оцінки частково спростували результати роботи над підготовкою видання «Голод в Україні. 1946–1947 рр. Документи і матеріали», до якого ввійшли, як сказано в передмові, виняткової наукової цінності документи раніше закритих спеціальних фондів Служби безпеки України. Низку документів радянських органів державної безпеки, у яких йдеться про голод і репресії 1932–1933 рр., було виявлено дослідниками в центральних та обласних архівах системи Держкомархіву України і введено ними до наукового обігу.

Якщо звернути увагу на час публікацій, присвячених голодоморам, а також проведення відповідних конференцій, то з'ясовується певна закономірність: більшість наукових заходів та видавничих проектів реалізувалася в роки сумних ювілеїв голодоморів в Україні. Це опосередковано вказувало на неопосередкованість вивчення трагічних подій та нагальну потребу створення самостійного наукового центру для комплексного дослідження проблеми, стимулювання фронтального обстеження і повного опису архівних матеріалів, упорядкування колекцій документів тощо. Для документального висвітлення причин та наслідків голодоморів в Україні і з'ясування тих компонентів джерельної бази, що становили фонди радянських спецслужб, великих зусиль доклали О.М. Веселова, В.І. Марочко, О.М. Мовчан, С.В. Кульчицький, Р.Я. Пиріг, Ю.І. Шаповал, Є.П. Шаталіна та інші українські історики. З іноземців над документами ГДА СБ України, пов'язаними з Голодомором 1932–1933 рр. в Україні, працював професор Гарвардського університету (США) Террі Мартін.

Системне вивчення документів про Голодомор, одним з результатів якого стали публікації нових наукових праць, упорядкування збірників документів, захист дисертаційних досліджень, активізація запису свідчень очевидців Голодомору, розпочинається з 2005 р. Наразі доцільно підсумувати вагоміші результати цілеспрямованого обстеження фондів ГДА

та регіональних органів Служби безпеки України і розглянути найбільш інформативні й унікальні документи, більшість з яких у цифровому форматі оприлюднена в мережі Інтернет на сайті СБ України у 2006 р. і стала основою виставки «Розсекречена пам'ять».

Для з'ясування основних напрямів та форм діяльності ДПУ УСРР в роки Голодомору важко переоцінити значення нормативно-розпорядчих документів секретного діловодства, якими керувалися органи ДПУ УСРР і які визначали політико-правову основу їхньої ролі в житті суспільства. На жаль, наявні в архівах України взагалі і у відомчому архіві Служби безпеки України зокрема нормативно-розпорядчі документи Об'єднаного державного політичного управління СРСР (*рос.*: Объединенное государственное политическое управление, ОГПУ) є скоріш винятком, аніж правилом. Центральні органи радянських спецслужб за властивими їм законами діловодства намагалися не залишати у республіканських підрозділах документів щодо своєї спрямовуючої діяльності. За канонами секретності чимало документів підлягало поверненню відправникам або систематично знищувалось, оскільки існували терміни та суворий порядок обліку й зберігання конкретного виду документів. Період 1919 р. – першої половини 1930-х років є однією з найбільших лакун фонду наказів ГДА СБ України. Якщо ж документи і залишалися на місцях, то здебільшого абсолютно випадково. Отже, докладна інформація про дії центральних органів радянських спецслужб у 1932–1933 рр. повинна перебувати в Москві, де були всі важелі управління системою, яка й призвела, зокрема, до голодоморів в Україні.

Достеменно невідомі також ті фактори, які спричинили майже повну відсутність у Галузевому державному архіві СБ України наказів та розпоряджень ДПУ УСРР 1922–1933 рр. Можливо, тут далися взнаки ті самі обставини, що й у випадку з документами союзного Центру. Не виключено, що вони були втрачені під час Другої світової війни, коли архівні документи вивозилися з Києва до Казахстану. Могли бути на те й інші причини, документальних підтверджень яким немає.

Виявлені в ГДА СБ України документи, що проливають нове світло на Голодомор 1932–1933 рр. в Україні, можна віднести до кількох груп джерел.

Нормативно-правові і розпорядчі документи органів ОДПУ і ДПУ УСРР включають накази, інструкції, розпорядження, доповідні, листи, записки по прямому проводу, орієнтировки за напрямками оперативної діяльності. Вони містять вказівки та рекомендації щодо форм і методів взаємодії органів ДПУ, завдання «вилучення» чи «виїмки» (тогочасна термінологія) конкретних груп людей чи окремих осіб, вимоги посилення пильності у роботі на селі.

Доповідні, спецповідомлення, довідки, оперативні зведення (бюлетені) про боротьбу з контрреволюцією в галузі сільського господарства увійшли до фонду секретного діловодства ГДА СБ України. Тут, зокрема, представлено документи про організаційний стан колгоспів в УСРР, спецповідомлення про антипартійні прояви серед членів КП(б)У, зведення про боротьбу ДПУ УСРР із саботажем хлібозаготівель у 1932 р., доповідні записки про оперативні заходи ДПУ тощо. Вагоме місце серед документів фонду займають повідомлення про численні факти так званих правоопортуністичних настроїв серед робітників, селян, місцевих партійних, радянських і господарських керівників. На супровідних листах і навіть в кінці зведень, що зберігаються в ГДА СБ України, є власноручні підписи голови ДПУ УСРР С. Реденса. Оригінали документів, як правило, відсутні. Узагальнена інформація збиралася відкритим і негласним способами (донесення агентури, перлюстрація кореспонденції), проте про джерела її одержання та рівень достовірності не повідомлялося.

Документи оперативно-статистичної звітності хронологічно поділяються на річні, піврічні, квартальні або ж на час складання довідки. Зведені статистичні дані про репресованих органами ДПУ УСРР та відомості про рішення судів за справами, які вели в ДПУ, дають можливість судити про розмах та динаміку репресій в роки Голодомору, соціальний склад репресованих, регіональну приналежність. Графа «забарвлення» вказувала на найбільш загальні причини арешту – «сільська контрреволюція», «антирадянська діяльність», або ж конкретніше – «опір вивезенню хліба», «приховування хліба» і т. д. Виявлено переважно незасвідчені і непідписані копії, а також чернетки, що дозволяє простежити деякі аспекти процесу формування статистичного блоку інформації ДПУ.

Широке поле для пошуку свідчень Голодомору 1932–1933 рр. в Україні відкривають архівно-слідчі справи. Типовим є машинописне виконання документів, наявність рукописних варіантів показань, використання бланків та різноякісного паперу. Практично все, що потрапляло в документацію органів ДПУ, набувало грифу таємності і тривалий час було недоступно дослідникам.

Не викликає сумнівів вагоме значення документів, в яких розкриваються різноманітні аспекти взаємодії ДПУ УСРР і керівних органів більшовицької партії. На жаль, їх збереглося небагато, проте й вони вражають масштабами боротьби проти народу у період хлібозаготівель, нагадуючи фронтові зведення.

Одним із цінних історичних документів, що зберігаються у ГДА СБ України, є копія витягу із протоколу № 116 засідання політбюро ЦК ВКП(б) за вересень 1932 р.¹ з факсимільним підписом секретаря ЦК Й. Сталіна та оригіналом печатки ЦК ВКП(б). До витягу додано саму «Инструкцию по применению постановления ЦИК и СНК СССР от 7/VIII-32 г. об охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении общественной (социалистической собственности)»².

Документ яскраво свідчить, хто конкретно виступав організатором злочину проти народу. З нього стає зрозумілим також, чому такими нелюдськими методами здійснювались хлібозаготівлі на селі і яких гігантських масштабів досяг терор, розв'язаний більшовицькою владою проти селян в Україні.

Не менш показовим є таємний лист Сталіна від 7 грудня 1932 р., що став блискавичною реакцією «вождя» на надіслані головою ДПУ УСРР С. Реденсом 3 грудня в секретний відділ ЦК ВКП(б) матеріали слідства у справі опору хлібозаготівлям в Оріхівському районі Дніпропетровської області³. Ще раніше, 27 листопада 1932 р., керівник ДПУ висловив думку про необхідність проведення слідства для притягнення до відповідальності керівників Оріхівського району Генеральному секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору⁴.

Сталін визначив одержані ним документи щодо саботажу хлібозаготівель в Україні характерними для значної частини районів Радянського Союзу. Копії листа Реденса в ЦК ВКП(б), протоколи допитів із відповідними показаннями голів місцевих комун, завідуючого МТС, керуючого райконторою та плановика РВК разом із супровідним листом Сталіна були поширені в СРСР

і рикошетом повернулися в Україну. Частково ці документи були використані дослідниками при підготовці до друку науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»⁵.

У період хрущовської відлиги знайти архівну кримінальну справу звинувачених і засуджених керівників Оріхівського району виявилось неможливим. Приводом для її відновлення стали листи одного з засуджених, колишнього члена райкому Компартії України Скічка Є.Є., надіслані голові обласного суду Дніпропетровської області та в прокуратуру УРСР. Прохаючи підтвердити реабілітацію, автор заяв розкрив суть «Оріхівської справи». Завдяки наполегливості і професійності заступника прокурора Запорізької області Світличного, начальника слідчого відділення Управління КДБ при РМ УРСР по Запорізькій області Гніденка, слідчого Зеленіна у 1964 р. архівно-слідчу справу було відновлено⁶, а практично сформовано наново. У пошуках хоч якихось слідів справи запити із Запоріжжя у той час надходили до багатьох установ і організацій СРСР, у тому числі в Хабаровський край та Амурську область, де відбували покарання засуджені. Виявлені у колишньому архіві Запорізького обкому партії протоколи кількох допитів практично ідентичні тим, що були надіслані Сталіну. Це дає підстави стверджувати, що інших документів у цій справі в 1932–1933 рр. і не було. Картину подій відтворено на підставі свідчень тих людей, яких вдалося розшукати й заслухати, а також дотичних архівних документів (протоколи засідань та рішення партійних органів, матеріали інших архівно-слідчих справ, довідки спецвідділу міністерства охорони громадського порядку РРФСР, управління охорони громадського порядку Амурської області та ін.).

Для дослідників Голодомору 1932–1933 рр. безперечний інтерес становитимуть оригінали листа В. Головіна прокурору Запорізької області, у якому, зокрема, посилення репресій прямо пов'язується з прибуттям в Україну Молотова і Кагановича, протоколи допитів свідків у 1964 р., засвідчені архівні витяги із рішень секретаріату Дніпропетровського обкому КП(б)У та бюро Оріхівського райкому партії за грудень 1932 р.

Чимало документів направлялося з ДПУ УСРР до ЦК КП(б)У на ім'я Косіора. Окремі з них містили ініціативи, що спонукали до певних дій ЦК, але більшість мала суто інформативний характер. Це були здебільшого зведення про боротьбу

органів ДПУ із саботажем хлібозаготівель, розбазарюванням і викраденням хліба у колгоспах, повідомлення про «правоопортуністичні настрої» членів, кандидатів у члени партії і комсомолу під час хлібозаготівельної кампанії, доповідні й службові записки. Станом на 20 листопада 1932 р. щодо цього наводяться статистичні дані по Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій, Київській, Харківській, Чернігівській областях – загалом близько 200 районів і 400 сіл України. У зведеннях докладно повідомлялося про те, хто, де й за яких обставин протестував проти хлібозаготівель, вважаючи їх нереальними, причому незадоволення і опір були масовими. Зі службової записки начальника Харківського обласного відділу ДПУ УСРР Тимофеева видно, що Косіор особисто давав вказівки про арешти серед керівного апарату колгоспів⁷. Оригінал записки Тимофеева та копія поданої ним до ЦК КП(б)У довідки розписує категорії та кількість заарештованих у колгоспах Харківщини.

Нові грані взаємодії ДПУ УСРР і ЦК КП(б)У розкриває доповідна, яку С. Реденс надіслав на ім'я С. Косіора 22 листопада 1932 р.⁸ У ній є згадка про директиву політбюро ЦК КП(б)У, згідно з якою органи ДПУ намітили провести «масову операцію по нанесенню оперативного удару по класовому ворогу». На вимогу ЦК КП(б)У особлива увага зверталась на райони, в минулому найбільш уражені «петлюрівщиною»⁹. Реденс поділився з Косіором усіма деталями операції, яка повинна була покінчити з «контрреволюційними» центрами, що організовували саботаж і зрив хлібозаготівель. Він просив політбюро ЦК КП(б)У затвердити намічені заходи і дати вказівку про активізацію діяльності обласних комітетів партії.

Схвалення дій, які фактично розпочалися раніше, ніж було написано доповідну, очевидно, не забарилося, бо в Україні з листопада 1932 р. ДПУ розпочало операцію, що охопила різні соціальні верстви у місті і на селі, призвела до численних репресивних заходів. З'ясувати їхній перебіг у статистичному вимірі дають можливість документи фонду статистики ГДА СБ України¹⁰. Цифрові дані красномовно показують інтенсивну оперативно-слідчу роботу органів ДПУ на селі, де по своїх лініях працювали співробітники особливих відділів, секретно-політичних відділів, економічного управління.

Як стверджує узагальнена статистика, за десять місяців 1932 р. до відповідальності було притягнуто 21362 селян, з них 19740 заарештовано. Розстріли були нечастими; переважали ув'язнення в концтабори та висилки. Аби не спустошити землю повністю, мало не половину заарештованих селян звільнили. А вже у відомості про заарештованих органами ДПУ «у зв'язку з оперативним натиском», підписаній начальником обліково-статистичного відділу Букшпаном 20 грудня 1932 р., названо цифру 16 122 особи¹¹. Серед них в окремі категорії документ виділяє куркулів, середняків, бідняків, колгоспників, робітників, службовців, голів колгоспів і сільських рад, рахівників, членів і кандидатів у члени партії.

Найпоширенішим видом «злочину» були, за статистикою ДПУ УСРР, опір вивезенню хліба, розбазарювання і приховування хліба. Графу щодо приховування або крадіжки хліба вводять у статистичну звітність ДПУ з вересня 1932 р. З неї випливає, що до грудня обласними відділами ДПУ до суду було передано справи із звинуваченнями в нездачі хліба державі 862 осіб і у викраденні хліба – на півтори тисячі осіб¹². Із документів статистичної звітності дізнаємося також про наростання перепродажу зерна за спекулятивними цінами, незгоду із політикою хлібозаготівель з боку значної частини партійних і державних працівників¹³. У зв'язку з активізацією роботи ДПУ на селі в обліково-статистичному відділі збирали відомості про кількість колгоспних і одноосібних господарств, обкладених натуральним штрафом за невиконання плану хлібозаготівель, про засуджених «трійкою» і «особливою нарадою» при колегії ДПУ УСРР за агітацію проти хлібозаготівель, приховування і розбазарювання хліба, опір його вивезенню тощо. На довідці про рух справ і заарештованих внаслідок операції ДПУ на селі за час з 1 по 20 грудня 1932 р. зберігся оригінал запису невстановленої особи (ймовірно, начальника обліково-статистичного відділу Букшпана) із вказівкою на призначення документа: «для т. *Постышева*».

Для встановлення істини щодо ролі ОДПУ СРСР та ДПУ УСРР в 1932–1933 рр. важливе значення мають накази, якими керувалися співробітники цих органів на місцях. Накази такого рівня друкувались у друкарні й інколи добротню брошурувались, вони краще переносили плин часу, якщо тільки фізично

не знищувались. Відсутність корпусу наказів, розпоряджень, вказівок ОДПУ частково компенсується документацією повноважного представництва ОДПУ по Криму¹⁴, яка, мабуть, через адміністративні переділи випадково уникнула небуття.

Зібрані у трьох томах документи – це переважно циркуляри Економічного відділу повноважного представництва ОДПУ по Криму на виконання директив ОДПУ. У розпорядженні українських істориків ще не було подібних документів. Їх цінність у тому, що вони дають можливість поглянути на Голодомор 1932–1933 рр. в Україні з суміжної території, яка з 1921 р. на правах автономної республіки входила до складу РРФСР. Гранічні дати документів – січень 1932 р. – серпень 1933 р. На необхідність неухильного виконання Інструкції про застосування постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. вказує, зокрема, циркуляр Економічного відділу ПП ОДПУ по Криму, причому документ роз'яснюється як «спеціальна інструкція ОДПУ»¹⁵. Чимало документів – це вказівки посилити «чекістське обслуговування» колгоспів і радгоспів, боротись із порушеннями заборони на торгівлю м'ясом, маслом, зерном, борошном.

На докладний аналіз заслуговують циркуляри ПП ОДПУ по Криму, в яких йдеться про боротьбу з так званими мішочниками. Вже в лютому 1932 р. начальники районних відділів та районні уповноважені ПП ОДПУ по Криму одержали завдання перекрити наплив українських і північнокавказьких «спекулянтів», що скуповують на півострові хліб. Більше того, після одержання директиви органам ОДПУ та міліції пропонувалось відбирати хліб у всіх, хто віз його з Криму більше одного пуда, звернувши особливу увагу на північний напрямок¹⁶. Розпорядчі документи пізнішого періоду вимагали ще жорсткіших заходів з метою припинення руху хлібних припасів з Криму, як їх називали, «чорних обозів».

З окремих поштових телеграм, надісланих Економічним управлінням ОДПУ у Сімферополь, випливає, що органи на місцях в голодні роки восени та навесні мали опікуватися посівною кампанією, а після збирання урожаю – ще й експортом хліба, домагаючись його кращого збереження у портах та своєчасної відправки за кордон. Записка по прямому проводу з Москви (у ГДА СБ України є її оригінал, датований березнем 1933 р.) вказує на існування директиви за підписом Ягоди, Куйбишева і Мікояна, що звертала увагу на незадовільне виконання

м'ясопобудку й недостатню участь органів ОДПУ у м'ясозаготівлях. Цікаві порівняння містять засвідчені копії директив ОДПУ, які вимагали від усіх Економічних відділів повноважних представництв ОДПУ вжити негайних заходів для зберігання хліба та його охорони (вересень 1933 р.). У цьому напрямі відзначалася «дуже велика робота», проведена в Україні. Більше того, доповідні записки та спецповідомлення Економічного управління ДПУ УСРР видавалися як зразок своєчасної та ефективної інформації по сільському господарству.

Для вивчення Голодомору 1932–1933 рр. в Україні непересічне значення мають накази ДПУ, які трансформували накази партійно-державних органів та ОДПУ або ж ініціативно ставили завдання своїм підрозділам відповідно до покладених на них функцій. Частина таких наказів стосується саме того періоду, коли хребет українському сільськогосподарському виробнику було остаточно зламано. Привертає увагу те, що вістря репресій у роки Голодомору мало антиукраїнське спрямування, оскільки вся «антирадянська», «контрреволюційна», «шкідницька», «повстанська» та інша ворожа діяльність асоціювалася у рішеннях партійних органів та ДПУ з «петлюрівщиною», «махновщиною», «українським націоналізмом». Шарнірний механізм взаємодії на всіх рівнях підрозділів ВКП(б)–ОДПУ забезпечував одночасне згортання українізації з упокоренням українського села через духовне і фізичне винищення його кращих виробників, носіїв української свідомості і культури, потенційно готових до боротьби за незалежну Україну.

У ГДА СБ України є оперативний наказ по ДПУ УСРР № 2 від 13 лютого 1933 р., підписаний В. Балицьким¹⁷ і виданий у розвиток оперативного наказу від 5 грудня 1932 р. Тоді перед органами ДПУ ставилося завдання «негайного прориву, викриття й розгрому к-р повстанського підпілля і нанесення рішучого удару по всіх куркульсько-петлюрівських елементах», які «зривали основні заходи радянської влади і партії на селі»¹⁸. На його виконання в ДПУ було організовано ударно-оперативну групу. За кілька місяців вона «викрила» контрреволюційне повстанське підпілля в Україні, що охоплювало до 200 районів і близько 30 залізничних станцій і депо та ряд пунктів прикордонної смуги. Належним чином попрацювало й Економічне управління ДПУ, співробітники якого «викрили» контрреволюційну організацію в сільському господарстві України, зв'язану

з аналогічними організаціями в Москві, інших частинах СРСР та із закордоном.

Внаслідок ревного виконання наказу № 1 керівники ДПУ УСРР дійшли висновку про існування єдиного, старанно розробленого плану організації збройного повстання в Україні навесні 1933 р. з метою повалення радянської влади та проголошення «Української незалежної республіки» капіталістичного типу. Щоб остаточно винищити «к-р повстанське підпілля» ще до початку посівної, з'явився новий наказ В. Балицького. У ньому є згадка про наказ ОДПУ № 0045 про оперативні завдання співробітників ДПУ при політичних відділах машинно-тракторних станцій, яким теж повинні були керуватися в ДПУ УСРР.

Враховуючи вимоги попередніх документів, особливо уповноважений на Україні ставив завдання усім органам ДПУ УСРР під час сівби, у боротьбі з повстанським рухом, в агентурній роботі, в галузі промисловості й на транспорті. Практично в усіх напрямках роботи ДПУ УСРР домінували ті, що були пов'язані із селом. Наказ визначав як головне завдання органів політичного управління забезпечення весняної посівної кампанії. Цій справі підпорядковувалось розгортання нещадної боротьби з бандитизмом, щоб остаточно ліквідувати до весни «широку мережу повстанських осередків в районах і селах усіх областей України», а також посилення політрозшуку на транспорті та забезпечення охорони продовольчих вантажів. З наказу В. Балицького з'ясовується, що в ОДПУ всіма засобами прагнули не допустити встановлення зв'язку між «контрреволюційними» елементами міст і сіл. Перешкодити цьому мало, зокрема, наведення порядку в інформативній роботі та мобілізація діяльності інформаторів серед робітників і селян.

Уже будучи головою ДПУ УСРР, В. Балицький видав таємний наказ № 230 від 23 травня 1933 р. Його наклад становив 1100 примірників і мав дійти до всіх начальників відділів ДПУ. Кожен із них, у свою чергу, повинен був уже до 1 червня провести оперативні наради і подати В. Балицькому календарні плани впровадження вимог наказу.

Поспішність дій керівників ДПУ УСРР була зумовлена інструкцією ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про перебудову роботи на селі, призначеною партійно-радянським працівникам і органам ОДПУ, суду й прокуратури. Інструкція давала індульгенцію правоохоронним органам у їхній репресивній діяльності,

ще більше посилювала тоталітарний режим, спрямовуючи його вістря проти села. Жирним шрифтом у ній виділялися зловісні вказівки, що випливали із сталінської тези про неминучість загострення класової боротьби на селі. «Наша боротьба, – підкреслювалося в інструкції, – мусить бути всемірно посилена, наша пильність – всемірно загострена. Йдеться, отже, про посилення нашої боротьби з класовим ворогом. Але справа в тому, що посилити боротьбу з класовим ворогом і ліквідувати його за допомогою старих методів роботи – неможливо у нинішній новій обстановці, бо вони, ці методи, зжили себе. Йдеться, отже, про те, щоб покращити старі способи боротьби, раціоналізувати їх і зробити наші удари влучнішими і організованішими. Йдеться, нарешті, про те, щоб кожен наш удар був зарані підготовлений політично, щоб кожен наш удар підкріплювався діями широких мас селянства»¹⁹.

Згідно із зазначеним наказом весь оперативний склад ДПУ УСРР повинен був ознайомитися з інструкцією й усвідомити поставлені перед органами завдання. Привертає увагу, що наголос у методах роботи органів ДПУ на селі робився у напрямку розгортання й посилення інформативної мережі. Документ перераховував нові вимоги до політичної й економічної інформації, яка б давала можливість «своєчасно сигналізувати директивним органам про назрівання негативних процесів» та застосовувати «оперативну профілактику» для відвернення загрози успішному виконанню завдань партії²⁰.

Сповненим цинізму є наказ ДПУ УСРР № 536 від 5 листопада 1933 р., підписаний заступником голови ДПУ К. Карлсоном і приурочений 16-й річниці Жовтневої революції. Крім привітання чекістам та бійцям військ ДПУ, наказ містив визначення місця й ролі органів у пожовтневій історії як вірного вартового диктатури пролетаріату, міцного загону ВКП(б), згуртованого «навколо Ленінського ЦК і Колегії ДПУ»²¹. У загалом короткому за змістом документі не обійдено «перемог на фронті розгорнутого наступу соціалізму», до яких віднесено і ліквідацію куркульства як класу. Святковий наказ побудовано на лицемірному порівнянні, з одного боку, капіталістичного світу, де розвалюється економіка і «небувало зростають голод і злидні, де мільйони селян приречені на голодну смерть» і, з іншого боку, соціалізму в країні Рад, де колгоспники «крокують до заможного культурного життя».

З наказів можна довідатися також про участь чекістів у хлібозбиральних кампаніях. Так, у 1933 р. в Харківській області з так званого прориву на жнивях селян виводили співробітники центрального апарату та підсобних підприємств, частини військ ДПУ та міліції, які показали на ділі, «як треба по-більшовицьки працювати на колгоспних полях».

Особливе значення для вивчення різноманітних аспектів проблеми Голодомору в Україні в 1932–1933 рр. мають архівно-слідчі справи. Їх набагато менше, ніж було арештованих під час колективізації, розкуркулення, м'ясо- та хлібозаготівель, інших заходів органів влади в українському селі, що супроводжувалися розстрілами, ув'язненнями, висилками, моральним і фізичним терором. Проте помилковим буде вивчати архівно-слідчі справи лише періоду Голодомору. У пізніші роки заарештовані або передопитані у своїх показаннях також розкривали перебіг подій, повідомляли про відомі їм факти поширення голоду в республіці, випадки людодства, опір хлібозаготівлям, висловлювали особисте ставлення до причин і наслідків українського тяжкого життя селян. Прагнучи зібрати максимум інформації, слідчі старанно записували усе, сказане під час слідства, причому дуже багато важило, в якому напрямі вони у цей час працювали. Нерідко отримані в такий спосіб дані ставали або обвинуваченням у контрреволюційній антирадянській діяльності конкретних осіб (1930-ті роки), або слугували однією з підстав для реабілітації засуджених (кінець 50-х – перша половина 60-х років).

Крім офіційних рішень про обшук та арешт, протоколів допиту, очних ставок, показань свідків, архівно-слідчі справи містять опис конфіскованого, акти про знищення певних матеріалів, анкети заарештованого, документи, залучені у процесі слідства, пакети з речовими доказами та з особистими документами, обвинувальний висновок. Серед речових доказів дослідники можуть виявити й особисті записи обвинуваченого – щоденники, прозові й поетичні твори, у тому числі такі, що змальовують страшну картину Голодомору.

Щоденники чи записи очевидців, зроблені безпосередньо у 1932–1933 рр., а також окремі фотографії, які вкрай рідко зустрічаються в архівних фондах, є важливою доказовою базою Голодомору-геноциду в Україні. Унікальність цих свідчень визначається кількома обставинами. По-перше, їх творцями

могли бути лише більш-менш освічені люди, здатні усвідомити і задокументувати події. По-друге, потрібно було мати велику мужність, щоб у голодному чи напівголодному стані знайти у собі духовні й фізичні сили для ведення записів, за які сталінський тоталітарний режим нещадно карав. По-третє, протягом десятків років існування радянської влади такі свідчення вилучалися і знищувалися, а їхніх авторів очікували тривалі терміни ув'язнення.

У 2007 р. під час проведення виставки «Розсекречена пам'ять» в архіві тимчасового зберігання Управління СБ України в Чернігівській області в одній з архівних кримінальних справ було виявлено унікальні фотознімки. Їх автором є Бокань Микола Федорович – фотограф-кустар, який мешкав у смт Батурин Чернігівської області. Збереглися виконані ним фотознімки та записи, датовані, зокрема, 1933–1934 роками. Фотодокументи підтверджують голодування сім'ї і смерть від виснаження одного з його синів – Костянтина, а також повне руйнування багатьох українських родин внаслідок соціальних катаклізмів радянської доби.

Обвинувачені у систематичній антирадянській агітації та контрреволюційній діяльності Бокань М.Ф. та його син Борис, який допомагав батькові виготовляти фотографії, у 1938 році були засуджені відповідно до 8 та 5 років позбавлення волі. Обидва загинули у сталінських концтаборах.

Хронографом смертельного наступу голоду стала Олександра Миколаївна Радченко, яка напередодні арешту у серпні 1945 р. проживала у м. Городок Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької) області і з 1926 р. вела щоденник. Саме він був поставлений у головну провину колишній учительці при винесенні вироку Кам'янець-Подільським обласним судом у грудні 1945 р. За звинуваченням у «наклепі на колгоспний лад, на заходи партії і уряду» автора щоденника засудили до десяти років виправно-трудових таборів з поразкою у правах протягом п'яти років.

Записи О.М. Радченко 1920-х років були знищені слідчими як такі, що не становлять «ніякої цінності». До нас дійшли шість шкільних зшитків; три з них охоплюють 1930–1934 рр.²² Перший запис щодо Голодомору датовано лютим 1930 р., останній – лютим 1935 р. Написані розгонистим почерком чорнилом або олівцем, щоденники промовляють устами Олександри Миколаївни до нащадків, благаючи вірити у правдивість її слів.

Варто звернути увагу на ще одну обставину написання щоденників. Олександра Миколаївна дуже любила і відчувала природу, не даремно напередодні війни вона почала працювати метеорологом. Мабуть, тому в її щоденнику часто занотовані спостереження за погодними умовами навіть у розпал Голодомору. Будучи сама в тяжкому стані, вона жодним словом не прохопилася про неврожай чи посуху в Україні в 1932–1933 рр., а записувала про цілеспрямоване умиртвлення людей, про їх голодне божевілля, незважаючи на благодатні родючі землі, про невимовне бажання жити при спогляданні буяння садів, трав, теплих весняних і літніх дощів.

Ідентичність і достовірність рукописів О.М. Радченко, що слугували доказом у звинуваченнях її в «контрреволюційній» чи «антирадянській» діяльності за описування страхіть голоду, не викликають сумнівів. На підставі власних розрахунків вона назвала цифру загиблих у роки Голодомору – 6 мільйонів. Власноруч написані свідчення людини середнього достатку, сім'я котрої голодувала, але все-таки вижила, містять правдиву інформацію, якої більшовицька влада не сприймала. На судовому засіданні в м. Проскуріві (нині – м. Хмельницький) вона заявила: «Я присвятила щоденники своїм дітям, щоб вони через 20 років їх прочитали і побачили, як страждав і стогнав народ, який був страшний голод... Діти не повірять, що такими жорстокими методами будували соціалізм... На Україні в 1930–1933 роках український народ переживав жах». Одна з дочок, про яку йдеться в щоденнику, – Еліда Василівна Золотоверха – відгукнулась, почувши в одній з радіопередач про материні записи, які вона намагалась переховати в 1945 р. Приїхавши до Києва з Ізюма Харківської області, через п'ятдесят років Еліда Василівна знову взяла до рук ці документи тоталітарної епохи та вперше ознайомилась з архівно-кримінальною справою матері. На прохання співробітників ГДА СБ України вона передала нові документи з родинного архіву, а також виступила зі спогадами під час роботи виставки «Розсекречена пам'ять» у листопаді 2006 р. в Києві.

Великий інтерес для дослідників становить щоденник 1932–1935 рр. Дмитра Дмитровича Заволоки, виявлений у ГДА СБ України²³. Його постать має особливе значення для оцінки щоденника як історичного джерела з вивчення Голодомору в Україні. Справа в тім, що Д.Д. Заволока був вихідцем

із села, але партійну кар'єру робив у м. Києві, спрямовуючи на це свій природний розум та працьовитість. З лютого 1932 р. він працював партійним слідчим у Київській обласній контрольній комісії, напередодні арешту очолював відділ культури і пропаганди (культпроп) Ленінського районного партійного комітету м. Києва і був членом бюро райкому партії. Потай вів щоденник, не відаючи, що його вагання і роздуми про політику більшовицької партії, волю якої він тривалий час сумлінно виконував, назавжди зламають йому життя.

Д.Д. Заволока був заарештований секретно-політичним відділом Київського обласного управління НКВС УСРР 19 листопада 1935 р. Під час обшуку в нього вилучили два зшитки з особистими записами. Як «щоденник» документ постійно фігурував під час слідства та винесення вироку, насправді це радше записки молодої людини, здібного партійного функціонера низової ланки.

Зміст записів настільки вражав відвертим засудженням політики партії на селі, що спецколегія Київського обласного суду ухвалила провести закрите судове засідання у справі Д.Д. Заволоки, а після винесення остаточного вироку²⁴ за розпорядженням голови спецколегії обласного суду Воронова обидва зошити було спалено.

У ГДА СБ України в кримінальній справі Д.Д. Заволоки виявлено перший примірник машинопису цього щоденника. До 1964 р. він зберігався серед матеріалів секретаріату КДБ при Раді Міністрів УРСР, потім – у фонді таємного діловодства і лише згодом приєднаний до двох томів архівно-слідчої справи.

Неможливість зіставлення передруку щоденника, здійсненому у Київському обласному управлінні НКВС УСРР, з оригіналом зумовлює необхідність джерелознавчого аналізу всієї сукупності документів архівно-слідчої справи – заяв, протоколів допитів і судових засідань (наявні оригінали й машинописні копії), довідок, рішень органів суду й прокуратури. Критичний метод дає змогу встановити достовірність копії записів Д.Д. Заволоки і абстрагуватись від помилок, які, можливо, були відсутні в оригіналі. Текстологічна робота над щоденником спонукає до висновку про адекватність його змісту основному тексту, відсутність фальсифікації записів.

Щоденник та протоколи допитів показують, що переоцінка ролі комуністичної партії в житті суспільства у члена ВКП(б)

з 1925 р. Д.Д. Заволоки розпочалась приблизно в 1930–1931 рр. у зв'язку з колективізацією сільського господарства. У 1932 р., за його визнанням, «продовольственные трудности» і «тяжелое положение сельского хозяйства» він ставив у провину партійному керівництву. Хоча у власноруч написаній заяві на ім'я секретаря Київського міськкому КП(б)У Сапова та заступника начальника Київського обласного відділу НКВС УСРР Гришина 8 грудня 1935 р. заарештований розкаювався у вчиненому, засуджував «антипартійные сомнения, мысли и настроения» та просив вважати його не ворогом, а солдатом Революції, записки дають підстави вважати автора однозначно опозиційною особою до правлячого режиму та підкреслюють небажання співпрацювати з ним. Водночас вони дають підстави вірити у правдивість документа, що ґрунтується на непідробній щирості та переживаннях автора за стан країни й народу.

У критиці колгоспного ладу, хлібозаготівель, переслідувань за найменше інакодумство в рядах партії чітко вимальовується осуд методів побудови соціалізму та доцільність зміни системи організації влади в СРСР. Якщо в інших документах подано фрагменти страшного голоду очима жителів українського села, то в записках Д.Д. Заволоки присутній погляд на проблему більш-менш забезпеченої міської людини. Однак і він писав 14 березня 1932 р.: «Загальне вражіння таке, немов би країна переживає тяжкий голод, або ж напередодні масового голоду... Для чого було утворювати таке напружене становище на селі? А особливо в колгоспному секторі? Чи можна було уникнути цієї небажаної загостреності? Ясна річ, що можна було». Іншим разом він занотував: «Ми ж самі собі плюємо в обличчя..., до досягнень додаємо «кладбище» людей, що довели до загину сотні тисяч, мільйони корів, свиней, овець. Треба бути перед собою відвертим, довела та система керівництва, яка панує сьогодні як державне, проти якої жодного слова ніхто не сміє сказати».

Матеріали повторного арешту і засудження Д.Д. Заволоки в 1949 р. за звинуваченнями 1936 р., але вже з довідкою «Речових доказів у справі немає», розкривають механізм витравлювання не тільки з історії, а й загалом з людської свідомості правди про голод 1932–1933 рр. На куцях протоколах допитів Д.Д. Заволоки у 1949 р. проставлено час їх початку й закінчення, звідки з'ясується, що насправді допити тривали по кілька годин вдень і вночі. Навіть слово «голод» під час слідства практично

не вживалося. Обвинувачений підтвердив, що в 1932–1933 рр. він «неправильно сприймав оточуючу дійсність на Україні в розумінні стану нашої економіки» і «неправильні політичні антипартійні висновки» записував у своєму щоденнику.

Засуджений до заслання в Красноярський край, Д.Д. Заволока наполегливо добивався перегляду своєї справи й відновлення в рядах партії. Одне з численних звернень до партійних і радянських органів – на адресу XXI з'їзду КПРС – досягло мети і кримінальну справу щодо Д.Д. Заволоки було припинено за відсутністю складу злочину²⁵. Президія контрольно-ревізійної комісії Київської міської організації Компартії України у березні 1990 р. вирішила не розглядати питання про партійну реабілітацію Д.Д. Заволоки через неможливість установити його долю.

Ознайомлення з реабілітаційними документами ще рельєфніше розкриває трагізм людей, які піддавали сумніву або зовсім не сприймали голе адміністрування, масові обшуки, арешти з метою вилучення зерна, навіть насіннєвих фондів. Щоправда, такі документи, виготовлені в іншу історичну епоху, спроможні як відновити істину, завдяки додатковим розслідуванням, передопитам свідків, неупередженості слідчих тощо, так інколи й завуалювати суть справи, по-новому її сфальсифікувати. Причиною останнього були не тільки рівень сумлінності, порядності та кваліфікації працівників органів правосуддя, а й насамперед їхня партійна приналежність. Політична заангажованість і доцільність наперед визначали канву реабілітаційних висновків постсталінської доби, у тому числі й пов'язаних з репресіями в роки голодоморів.

Гострі оцінки винуватців Голодомору 1932–1933 рр. та численні факти, що підтверджують його масові жертви, містяться у справах ГДА СБ України з інформаційними документами про «бандитсько-терористичні прояви», а також про настрої різних верств населення в Україні. ДПУ УСРР у своїх регулярних звітах та доповідних записках докладно інформувало ЦК КП(б)У про ситуацію в усіх областях України в роки Голодомору. Нове світло на розмах боротьби селян проти заходів Радянської влади проливають спецповідомлення про антипартійні й антирадянські прояви партійців на транспорті²⁶ та про хлібзатівлі у 1932 р. – на початку 1933 р. у ряді областей України²⁷. Останній документ містить обережне за формою й вражаюче

за змістом повідомлення про «зареєстровані продовольчі труднощі» в «окремих селах деяких районів України». Стиль документа видає, з одного боку, прагнення авторів донести партійно-державним органам правду про становище на селі, а з іншого – не накликати їхнього гніву. У документі йдеться про вживання селянами в їжу сурогатів, поширення шлункових захворювань, опухання, випадки голодної смерті у Київській, Вінницькій, Дніпропетровській і Донецькій областях, людоїдство в Уманському і Сквирському районах Київщини та про те, що органами ДПУ з цих питань поінформовані районні організації з метою надання допомоги голодуючим.

Згідно з донесеннями ДПУ УСРР фізичний терор проти представників Радянської влади в українських селах зростав місяць у місяць²⁸. Довідки, складені в Особливому відділі ДПУ, містять дані про динаміку, форми та регіони селянського опору в 1932 та на початку 1933 р. У документах констатувалося, що з травня 1932 р. кримінальний бандитизм в Україні стрімко переростає у політичний²⁹. До останнього належали збройні напади на радгоспи й колгоспи, кооперативи, МТС, терористичні акти проти членів і кандидатів партії та комсомольців. Переломним моментом для ДПУ стало опублікування постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р., після чого крива кількості зафіксованих політичних акцій упала до 12%. Причинами цього були як механічна перекваліфікація складу злочинів співробітниками ДПУ, так і фізичне упокорення селян, супроводжуване поширенням голоду в Україні.

У процесі запеклої боротьби з «бандитизмом», яка більше скидалася на війну з власним народом, безперечну перемогу одержували органи державної влади. За одинадцять місяців 1932 р. органами ДПУ УСРР було вилучено 28200 одиниць зброї, у тому числі 19490 – нарізної, а ураженою політичним бандитизмом на початок 1933 р. вважалася лише Чернігівська область.

Документи таємного діловодства розкривають такі види злочинів, як крадіжки хліба й суспільної власності, опір хлібозаготівлям, спекуляція хлібом, шкідництво в колгоспах, радгоспах і МТС, антирадянська агітація, в тому числі поширення листівок. До нас дійшло обмаль листівок, вилучених у селян органами ДПУ. За опосередкованими даними, у більшості з них містився заклик виступати проти заходів Радянської влади на селі, проти колгоспів і рідше – до повстання.

Листівки розповсюджувалися від імені Українського революційного комітету та закордонної фракції Української соціал-демократичної робітничої партії. Для полегшення переховування листівки виготовлялися на цигарковому папері у закордонних друкарнях. Належать вони до різних періодів історії 1930-х років і побудовані у формі звернень до українських селян, робітників, інтелігентів. Для переконливості й наочності листівки інколи супроводжувалися сатиричними малюнками на теми радянської дійсності. Листівка 1932 р. закликала українських селян не сподіватися на покращання пануючої влади, а боротись за незалежну Українську Народну Республіку, щоб «стати вільними громадянами своєї вільної країни». Автори попереджали про насування голоду в Україні і заплановане чергове винищення селян-хліборобів. У листівці 1939 р. під промовистою назвою «Селяне, не давайте хліба большевикам!» стверджується, що в 1932–1933 рр. від голоду вимерло близько 8 млн осіб «української людности».

Порівняння статистичної звітності та поточних зведень ДПУ УСРР підтверджує посилення репресивної діяльності органів влади на селі, починаючи з листопада 1932 р. Про це свідчить як стрімке зростання кількості заарештованих, так і жорстокість вжитих до них репресивних заходів. Довідки та зведення ДПУ деталізують статистичну звітність щодо соціального складу заарештованих, види злочинів, за які особливо переслідували в роки Голодомору, та покарання за них. Значну групу заарештованих становили голови і члени правлінь колгоспів, куркулі, середняки й бідняки (середняків було на третину більше, ніж куркулів), сільські вчителі, духовенство. Протягом листопада 1932 р. – січня 1933 р. у селах України було заарештовано 37797 осіб і ліквідовано, за термінологією ДПУ, понад 390 антирадянських, контрреволюційно-повстанських, шовіністичних організацій і груп³⁰. За цей час розглянуто понад 12 тис. справ, внаслідок чого засуджено до розстрілу 719, позбавлення волі й ув'язнення в концтабори – 8003, висилки – 2533 особи³¹. Документ неупереджено фіксує виселення за межі України кількох тисяч осіб, чия вина полягала лише в тому, що вони проживали у районах, найбільш відсталих у хлібоздачі. Тут же йдеться і про результати пошуків спільними зусиллями ДПУ та Робітничо-селянської міліції останніх їстівних запасів. З викритих схованок – потайних ям, комор, навіть з відходів,

а також у спекулянтів і перекупників у грудні 1932 р. – січні 1933 р. було вилучено 1718,5 тис. пудів зерна і хліба.

Окрему групу документів ГДА СБ України (колекція друкованих видань, фонд № 13) становлять обвинувальні висновки у справах «контрреволюційна змова», «контрреволюційна повстанська (варіант: шкідницька) організація» у сільському господарстві. Про деякі з них уже відомо науковцям, але загалом джерельна база для вивчення, так би мовити, селекційної діяльності на селі органів ДПУ, а потім – НКВС УСРР, досі не використана. Є підстави вважати, що диригентами цих справ й організаторами хлібозаготівель та масових репресій на селі були одні й ті самі особи. Фабрикація справ «сільського профілю» розпочалася разом з колективізацією сільського господарства і вилилась передусім у винищення фахівців-аграрників. Витяги з показань підсудних та свідків, стислі стандартні звинувачення, констатація відсутності речових доказів, пропонується міра соціального захисту (найчастіше – розстріл або концентраційні табори), направлення на слухання судової трійки при колегії ДПУ, підписи відповідальних осіб – ось і вся структура справ. Прямо у тексті можна побачити, як без будь-якого додаткового розгляду чиєюсь владною рукою виправлялись терміни ув'язнення в концентраційних таборах³² з 5 до 10 років, вписувалась убивча літера «Р» – «розстріл»³³.

Зразком для республіканських органів ОДПУ міг послугувати обвинувальний висновок, розтиражований у Москві Економічним управлінням ОДПУ (ЕКУ ОДПУ) в квітні 1933 р.³⁴ У справі «Політичного центру» (специфіка України означена назвою «Практичний центр») було заарештовано понад 6 тис. осіб, у тому числі в Україні 761, «незгодних з політикою Радянської влади в селі». У руслі або паралельно з всесоюзною викривальною кампанією відбувалося побиття сільськогосподарських кадрів в Україні у найчорніші дні Голодомору – восени 1932 р. та навесні 1933 р.

«Контрреволюційна повстанська організація», яка нібито діяла в Україні, свою назву, очевидно, одержала в ДПУ УСРР, надто претензійно й пишномовно вона звучала: «Контрреволюційний заговор в сільському господарстві – український філіал». Рішення щодо учасників «змови» трійка при колегії ДПУ УСРР винесла якраз у розпал Голодомору – 27 квітня 1933 р.

Оригінал обвинувального висновку, засвідчена копія витягу з протоколу засідання судової трійки, слідчі матеріали не залишають сумнівів у кричущій упередженості судочинців. Шмат паперу, де чорнилом виведено довідку про розстріл 22 серпня 1933 р. за наказом заступника голови ДПУ чотирьох фахівців у галузі сільського господарства – В.А. Батієнка, Л.Н. Діманта, В.С. Єлисеєва, В.Д. Борщика, – водночас містить інформацію, що про цей факт повідомлено ОДПУ³⁵. Згідно із обвинувальним висновком контрреволюційна організація у сільському господарстві України на чолі з колишнім заступником завідуючого сектора врожайності Академії сільськогосподарських наук УСРР В.А. Батієнком планувала повалення Радянської влади шляхом збройного повстання. Для здійснення цієї мети організація нібито вела шкідницьку роботу у сільському господарстві, спрямовану на «спотворення усіх заходів партії з реконструкції сільського господарства, зриву посівної, збиральної і заготівельної кампаній, чим викликала незадоволення серед селян»³⁶.

Ліквідація цієї «потужної організації», тісно пов'язаної зі своїм «московським центром» та українською еміграцією у Польщі й Румунії, проблеми пояснення катастрофи в українському селі не розв'язала. Списати її на 15 засуджених у справі осіб не видавалось за можливе. Утім 49 томів документів слідства³⁷ свідчили про спроби радянських органів державної безпеки вкотре підставити плече партійно-державному керівництву і допомогти йому виправдатись в очах народу.

Судячи з обвинувального вироку у справі про «контрреволюційну змову в системі сільського господарства СРСР», переданій на суд колегії ОДПУ, контрреволюційні організації були «викриті» у Вінницькій, Одеській, Харківській, Київській, Дніпропетровській і Донецькій областях³⁸. Логічна критика наявних справ «організацій» перших двох областей повністю спростовує не тільки детально розписану ЕКУ ОДПУ формулу звинувачення, терористичну, диверсійну, шпигунську, шкідницьку і тому подібну діяльність організацій, а й сам факт їх існування.

Використання з науковою метою такої категорії джерел потребує їх критичного аналізу у сукупності з архівно-слідчими документами і з урахуванням конкретно-історичних обставин формування справ. Взаємопов'язана зовнішня та внутрішня критика джерел³⁹, очевидно, має бути неодмінною умовою

дослідження витоків Голодомору, характеристики його організаторів і жертв.

Картину Голодомору 1932–1933 рр. доповнюють пізніші документи ДПУ про стан сільського господарства в окремих областях України в 1934–1935 рр. Здебільшого це довідки про хід весняної сівби, зернопостачання, про результати господарського року порівняно з попередніми роками, про стан збереження посівного фонду, настрої селян і червоноармійців (фонд № 16 таємного діловодства). Документи ДПУ, зокрема довідки, складені за листами з села в Червону армію, а також повідомлення про становище в червоноармійських частинах, переконають: у 1933 р. голод в Україні не закінчився. Ось найхарактерніші витяги з листів селян до своїх дітей, написані наступного року. «На сьогоднішній день у нашому колгоспі вся робота стоїть тому, що народ голодний, опухлий і помирає». «Хліба колгосп не дає; хліб віддали державі, а самі голодні й босі. У нас тут страшний голод, багато народу задушилось від голоду. У нас одна жінка задушила своїх 4-х дітей і сама два тижні жила голодна». «Дорогий сину. Доведеться всім нам помирати з голоду, бо в нашому хуторі дуже багато голодуючих. Уже поїли всю плову, так що кругом помираємо всі»⁴⁰.

Повідомлення такого характеру, перехоплені органами ДПУ, датовані травнем та груднем 1934 р. Відправники проживали в різних районах Дніпропетровської, Донецької, Одеської, Харківської областей. Батьки радили червоноармійцям після закінчення служби не повертатись додому.

Поруч з довідками про зміст листів селян збереглися витяги із зведень оперативного відділу ДПУ про настрої червоноармійців. За їхнім листуванням (перлюстровано понад 200 тис. листів лише в першій половині лютого 1934 р.) оперативники виділили, як основні, скарги на голод в армії. Вдома так ніколи й не прочитали правди про армійське життя, про «голод після голоду». За довідкою опервідділу ДПУ листи «негативного» змісту намагались відправити з Київського, Житомирського, Харківського, Чернігівського, Вінницького, Чугуївського, Бердичівського й Одеського гарнізонів⁴¹.

Найбільш репрезентативні документи ГДА СБ України про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні зберігаються переважно у Києві, а також в обласних центрах та в Автономній Республіці Крим. Вони є вагомим історичним джерелом для об'єктивного

відтворення процесів, що визначали масштаби, суспільно-політичні, соціально-економічні, генетичні, культурні, морально-психологічні та інші наслідки Голодомору в Україні. Аналіз виявлених документів показує їх цінність також для вивчення методів колективізації, спротиву селян політиці більшовицької влади. Ці документи, висвітлюючи діяльність радянських органів державної безпеки на селі, тим самим дають змогу зробити ще один вагомий крок у пізнанні історичної правди.

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України). – Ф. 16. – Оп. 25 (1951 р.). – Спр. 3. – Арк. 1.

² ГДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 25 (1951 р.). – Спр. 3. – Арк. 2 зв.

³ За сучасним адміністративно-територіальним поділом України Оріхівський район належить до Запорізької області.

⁴ ГДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 25 (1951 р.). – Спр. 3. – Арк. 105.

⁵ *Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З.* Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині. – В кн.: Реабілітовані історією. – К.; Полтава: Рідний край, 1992. – С. 14–16.

⁶ ГДА СБ України, Запоріжжя. – Спр. П-12289. – Арк. 219–221.

⁷ ГДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 25 (1951 р.). – Спр. 3. – Арк. 70.

⁸ Там само. – Арк. 73–100.

⁹ Там само. – Арк. 98.

¹⁰ *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність ГПУ УСРР в роки голодомору 1932–1933 рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2001. – № 1. – С. 110–121. У публікації використано дані справи № 9 цього фонду.

¹¹ ГДА СБ України. – Ф. 42. – Спр. 9. – Арк. 212.

¹² Там само. – Арк. 41.

¹³ Там само. – Арк. 71–72.

¹⁴ Кримська надзвичайна комісія (Кримчека) утворена 1919 р. і підпорядковувалась ВУЧК; спочатку вони мали спільного повноважного представника ВЧК в м. Харкові. У 1930-ті роки в м. Сімферополі діяло окреме повноважне представництво ОДПУ по Криму (з жовтня 1921 р. – Кримська АРСР у складі РРФСР). Архівні документи представництва впорядкували співробітники Головного управління СБ України в АРК.

¹⁵ ГДА СБ України. – Ф. 9. – Оп. 2. – Спр. 88. – Арк. 25–29.

¹⁶ Там само. – Арк. 75.

¹⁷ Там само. – Ф. 9. – Спр. 666. – Арк. 56–63.

¹⁸ Там само. – Арк. 58.

¹⁹ Там само. – Арк. 77.

²⁰ Там само. – Арк. 80–80 зв.

²¹ Там само. – Арк. 222.

²² ГДА СБ України, Хмельницький. – Спр. П. 26539. – Арк. 60.

Пакет з речовими доказами.

²³ ГДА СБ України. – Ф. 49905 фп. – Т. 3.

²⁴ Про долю Д. Заволоки йдеться на с. 552–553 цього видання.

²⁵ ГДА СБ України. – Спр. 49905 фп. – Т. 2. – Арк. 94.

²⁶ Там само. – Ф. 16. – Оп. 25. – Спр. 2. – Арк. 1–13.

²⁷ Там само. – Арк. 14–52.

²⁸ Там само. – Ф. 16. – Оп. 27. – Спр. 4. – Арк. 3.

²⁹ Там само. – Арк. 8.

³⁰ Там само. – Арк. 13.

³¹ Там само. – Арк. 15.

³² Концентраційні табори у 1930 р. були ліквідовані шляхом перейменування на «виправно-трудоі», проте стара назва за звичкою вживалась аж до початку 1950-х років.

³³ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 72.

³⁴ Там само. – Спр. 131.

³⁵ ГДА СБ України, Харків. – Спр. 37090 фп. – Т. 2. – Арк. 32.

³⁶ ГДА СБ України. – Колекція документів «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні». Довідка у справі про організацію «Контрреволюційний заговор в сільском хозяйстве – украинский филиал».

³⁷ ГДА СБ України, Харків. – Спр. 37090 фп. – Т. 1а.

³⁸ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 131. – Арк. 7.

³⁹ *Калакура Я.С.* Особливості джерелознавчої критики архівно-слідчих документів // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: Зб. наук. праць. – К., 1998. – С. 20.

⁴⁰ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 3. – Арк. 51; ф.16. – Оп. 28 (1951 р.). – Спр. 18.

⁴¹ Там само. – Арк. 59.

Юрій Шаповал,

*доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу Інституту
політичних і етнонаціональних досліджень
Національної академії наук України (Київ)*

Значення нововіднайдених документів ДПУ–НКВС для глибшого розуміння голоду 1932–1933 років

Коли дослідники отримують можливість працювати з недоступними раніше документами і матеріалами – це завжди подія. У випадку із розсекреченими у 2006 році архівними джерелами Галузевого державного архіву Служби безпеки України, що стосуються Голодомору 1932–1933 років, – подія подвійна. Адже тривалий час вважалося (через різні причини), що в цьому важливому архіві не збереглися документи про трагедію, яку пережила Україна на початку 1930-х років. З'ясувалося, що це не так. Ретельний пошук працівників ГДА СБ України спростував попередні уявлення. Сьогодні завдяки виданню цієї книжки суспільство в цілому, а дослідники зокрема отримують понад 160 документів і матеріалів, що безпосередньо стосуються згаданого інfernального для долі українського селянства часу.

Чекістські директиви, накази, інформації про реальний стан ситуації на селі, статистика, свідчення, спогади конкретних осіб, навіть фотографії, зроблені в той час, – всі ці цінні джерела стали доступними в момент, коли дискусії навколо голоду початку 1930-х років набули нової гостроти. З одного боку, прибічники комуністичних ідей, визнаючи (нарешті!) сам факт голоду, продовжують заперечувати його штучний, рукотворний, тобто злочинний характер, а увагу нині переважно концентрують на тому, що сталінська влада надавала допомогу постраждалим. (Ця допомога може та повинна бути предметом окремої дискусії, хоча всім неупередженим фахівцям зрозуміло, що вона була запізнілою та неефективною). З іншого боку, дедалі відчутніше чути голоси тих, хто, не заперечуючи злочинного характеру дій сталінського режиму, стверджує, що

постраждала не лише Україна, а й інші регіони тодішнього СРСР: відтак не можна говорити про геноцид саме проти українців.

Розсекречені ГДА СБ України архівні джерела насамперед ще і ще раз однозначно підтверджують штучний характер голоду початку 1930-х років, злочинність дій влади, системи, що його породила, а потім замовчувала. У зв'язку з цим варто нагадати, що перше коротке згадування про голод з'явилося у статті Михайла Шолохова в збірнику, присвяченому 60-річчю Сталіна. Шолохов відзначав, що на Північному Кавказі під виглядом боротьби проти саботажу хлібозаготівель вилучили весь хліб, у тому числі виданий на трудовні. В результаті цього «в колгоспах почався голод»¹. У 1940 році на нараді, на якій обговорювали кінофільм «Закон життя» за книгою письменника Олександра Авдеєнка, Сталін визнав, що «у нас, наприклад, мільйонів 25–30 у минулому голодувало, хліба не вистачало...»². Отже, на відміну від своїх наступників, «вождь народів» визнавав сам факт голоду, хоча справжні причини і – ясна річ – справжні винуватці голоду не були названі.

Парадоксально, але ці причини цілком чітко назвав інший партійний працівник – колишній перший секретар ЦК Компартії України в 1963–1972 роках Петро Шелест. З 1930 року він вів для себе щоденник, потім доповнив його спогадами. Шелест писав: «У той час – 1932–1934 роки – на Україні був страшний голод. На селі вимирали від голоду родинами, навіть цілими селами. У багатьох випадках було навіть людожерство – це була трагедія. Але все-таки коли-небудь стане відомо, скільки ж від голодної смерті в ті роки вмерло людей. Це був просто злочин нашого уряду, але при цьому соромливо замовчується. Все списується на успіхи і труднощі «росту»³.

А ось що констатував у своєму щоденнику (уривки з якого вміщені у цьому виданні) ще у березні 1932 року також не ворог комуністичної системи, партійний активіст Дмитро Заволока: «Я би хотів знати хоча б один район, де б не було перекручування? Здається, таких районів на Україні немає. Та навряд чи і в усьому Союзі знайдеться. Сама система нашого керівництва, самі методи нашої роботи сприяють різним перекручуванням»⁴.

І ще одна реляція сучасника, що її віднайшли в ГДА СБ України. Ще один запис у щоденнику. Він належить Олександрі

Радченко. 5 лютого 1930 року вона записує: «Завдяки колективізації нарід, селяни нищили (та й тепер знищують) сільськогосподарський інвентар як живий, так і мертвий. Скотина вирізана, і всі сидять без м'яса. Якщо до кооперативу надходить м'ясо, його відпускають тільки лікарні. Ярмарки та базари ліквідовані, а кооперативів, які б постачали населенню овочі та жири, немає та й не буде, мабуть... Восени у селян забрали весь хліб. Рідко у кого хватить хліба до нового врожаю.

Викачка хліба восени також була причиною знищення скотини. Всі останні місяці йде розкуркулювання. Розкуркулюють так званих експортників та бувших торговців. А частіше всього розкуркулюють добрих, здібних, працездатних людей...

Після десятикратних виступів представників влади на зборах, визовів селян окремо до кабінету в сільраді та інших примусів примушують селян вступати до колгоспу. Селяни, та й не тільки селяни, а всі обурені розпорядженнями влади. Обурені владою. Що таке буде? Що таке буде? Так жити не можна.

Полуголодівка, жорстоке відношення влади озлобило людей"⁵.

А ось уривок із запису від 27 липня 1930 року: «Колективізація насильством не пройшла. З початку посіву спалахнули бунти. Селяни ненавидять владу за неподобства. Весняна заготівля хліба – це цілковите вимагання хліба. На подрах змітають хліб до останньої зернини. Далі селяни будуть, мабуть, голодати. Все це породило незадоволення і гнів»⁶.

Стара система господарювання на селі зламана. До колгоспного «раю» селяни (а надто ті, хто прагне працювати, а не грабувати) йти не бажають. Це породжує ненависть. І не лише селян до влади, а влади до селян. І у влади більше шансів виграти цей двобій ненависті, у влади контроль над хлібними й іншими харчовими потоками. У влади незаперечний засіб – покарати селян голодом.

Специфікою України було вже те, що вона разом із Північним Кавказом постачала більше половини зерна, яке вироблялося в СРСР. У 1931 році, говорячи про Україну, Сталін зазначав, що «ряд врожайних районів опинився у стані розорення й голоду»⁷. Однак при цьому у Кремлі вважали, що в Україні є величезні запаси збіжжя, яке нібито приховують від держави колгоспи та селяни-одноосібники. Ось чому влада вдавалася

до натискних методів у проведенні хлібозаготівель. Вже у 1931 році плани цих заготівель було зменшено для ряду областей Уралу, Середньої Волги, Казахстану і водночас ці зменшення практично не торкнулись України і Північного Кавказу.

У 1931 році Україна здала менше хліба, ніж у 1930-му. В Україні вже у 1931 році померло понад 150 000 осіб⁸. Проте 3 січня 1932 року на засіданні політбюро ЦК КП(б)У була обговорена телеграма Сталіна і Молотова, що вимагала неухильного виконання планів хлібозаготівель. 83 українських керівники роз'їхались по Україні організувати це виконання. Спеціальною постановою ЦК ВКП(б) лютий 1932 року було оголошено бойовим ударним місяцем закінчення хлібозаготівель. У березні–квітні 1932 року в українських селах з'явилась велика кількість голодуючих, а у містах – залишені батьками діти. Це був очевидний знак біди.

Проте це не зупинило владу. Як не зупинило і те, що, як констатувалося в підготовленій ДПУ УСРР у березні 1932 року записці (вона була складена на підставі агентурної розробки 200 колгоспів), у новостворених колгоспах у надзвичайно поганому стані були облік і організація праці⁹. Взагалі інформаційні повідомлення чекістів про ситуацію на селі, настрої селян є ще одним переконливим свідченням того, що тодішнє партійно-державне керівництво було докладно поінформоване, мало ґрунтовні підстави для висновку: насувається голод. Однак 7 липня 1932 року було прийнято постанову ЦК ВКП(б) про організацію хлібозаготівель в кампанію 1932 року. Ішлося насамперед про ситуацію з виконанням минулорічного плану в Україні та на Уралі. Постанова містила перелік конкретних заходів, що їх вимагалось вжити для недопущення минулих «помилочок» у плануванні хлібозаготівель. Окремо наголошувалося на необхідності проводити боротьбу з «опортуністичними настроями» на селі. Вся відповідальність за виконання плану покладалася безпосередньо на перших секретарів районів. Головна ідея постанови – виконати план, незважаючи ні на що¹⁰.

Нововіднайдені документи ДПУ дають змогу глибше зрозуміти те, в кому і в чому влада вбачала головні «перешкоди» виконанню планів хлібозаготівель. Насамперед це, зрозуміло, були селяни, їхнє ставлення до антигуманної колективізації. Про це ще йтиметься. Проте був ще й прошарок людей-посередників між селянами і найвищою владою. Це були місцеві керівники,

основні реалізатори партійної політики. Їх належало або зробити слухняними/нещадними провідниками партійної лінії, або люто карати. Спочатку було покарання за найменші спроби «пом'якшити» лінію центру. За будь-яку спробу протистояти жорстким директивам «згори» місцевих працівників виключали з партії та віддавали до суду як зрадників і організаторів саботажу. Так, на 1 січня 1932 року у 146 районах УСРР (усього на той час існувало 484 райони) за обвинуваченням у зриві хлібозаготівель було розпущено 250 і віддано до суду 345 складів правлінь колгоспів. У 1931 році і в першій половині 1932 року в Україні було замінено 80% секретарів райкомів партії¹¹.

Зрозуміло: без втручання ДПУ цього всього не могло бути, що підтверджується надрукованими у цьому виданні документами. Саме спробою покласти провину за невиконання нереальних планів на місцевих керівників були зумовлені такі гучні справи, як справа Оріхівського та Драбівського райкомів партії. «Ворог з партквитком у кишені» – один із найважливіших персонажів у нововіднайдених документах. Наприклад, за дуже короткий період, з 1 по 20 грудня 1932 року, у зв'язку з хлібозаготівлями було заарештовано 862 члени і кандидати в члени партії¹².

Спостерігаючи, як «летять голови» місцевих керівників, своє обережне занепокоєння почали висловлювати ті, хто входив до центрального керівництва УСРР. Влітку 1932 року під час III конференції КП(б)У, для участі в якій приїхали два найближчі сталінські соратники – В'ячеслав Молотов і Лазар Каганович, Станіслав Косіор, який очолював ЦК КП(б)У з 1928 року, інші керівники вислуховували місцевих керівників. Останні намалювали вкрай неприємну картину утисків селянства та порушень законності з боку представників центральних органів, членів «буксирних бригад» тощо.

У заключному слові Станіслав Косіор знов піддав критиці виступи деяких секретарів райкомів партії, підкресливши: «Не всі ще усвідомили відповідальність за виконання завдань... З такими настроями треба рішуче поквитатися. Після всього того, що говорилося на конференції, після виступів тт. Молотова і Кагановича і вашого одностайного схвалення цих виступів ми повинні по-більшовицькому розгорнути роботу і забезпечити швидке подолання тих труднощів, які переживають окремі райони України»¹³.

Делегати конференції ухвалили резолюцію, яку 9 липня 1932 року затвердив пленум ЦК КП(б)У і якою «до безумовного виконання» приймався встановлений для України план хлібозаготівель – 356 мільйонів пудів по селянському сектору.

Оскільки ніякого «безумовного виконання» не могло бути, план почали скорочувати. Уже 17 серпня 1932 року політбюро ЦК ВКП(б) прийняло пропозицію Сталіна «про скорочення плану хлібозаготівель на Україні на 40 млн пудів як виняток для районів України, що особливо постраждали, з тим, щоб колгоспам районів, що особливо постраждали, зняти половину плану, а індивідуалам – третину». 28 серпня перелік районів було затверджено на політбюро ЦК ВКП(б). При цьому зазначалося, що «скорочення плану припадає переважно на бурякові райони»¹⁴. План тричі скорочувався, а до 1 листопада 1932 року від селянського сектору України надійшло лише 136 мільйонів пудів хліба¹⁵.

Незважаючи на вимоги, на лояльну риторику найвищих керівників УСРР, вони проводили до певної міри «флексибільну» лінію в «полі напруги» між вимогами Кремля і трагічними місцевими реаліями, а Україна не виконувала поставлені завдання. Прагнучи уникнути голоду, пов'язаного із виконанням обов'язкової хлібоздачі в колгоспах, селяни почали активно виходити з колгоспів. Заступник голови ДПУ УСРР Карл Карлсон 13 серпня 1932 року інформував ЦК КП(б)У про масове стійке зростання кількості поданих заяв на вихід селян з колгоспів. На той момент таких заяв було понад 14 тисяч. Селяни супроводжували заяви вимогами негайного повернення їм тяглової худоби, інвентаря, виділення озимих і ярих посівів¹⁶.

Отже, у сталінського керівництва *de facto* вимальовувалось два супротивники: не досить надійне керівництво КП(б)У/УСРР і селяни. Це вже було забагато. І тоді свою позицію щодо України висловив Сталін. Це засвідчив його лист до Кагановича, написаний 11 серпня 1932 року. Майже 70 років цей лист пролежав в архіві. Ніким (крім партійних керівників ще у 1930-ті роки) не був згаданий. Уперше листа надрукувала московська «Независимая газета» у 2000 році. Це – дуже важливий документ.

Сталін писав про погану роботу партійних і державних працівників. Однак безпрецедентним було те, що Сталін поставив під сумнів лояльність всієї партійної організації України, в якій, за його твердженням, чимало «гнилих елементів, свідомих і несвідомих петлюрівців, нарешті – прямих агентів

Пілсудського. Як тільки справи погіршаться, ці елементи не забаряться відкрити фронт всередині (і ззовні) партії, проти партії»¹⁷. Лист містив конкретні вказівки: «Якщо не візьмемо нині за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити... Поставити собі за мету перетворити Україну у найкоротший термін на справжню фортецю СРСР, на справжню зразкову республіку. Грошей на це не шкодувати»¹⁸.

Це був виразний антиукраїнський сигнал. Таких оцінок Сталін не давав щодо жодного з тодішніх регіонів СРСР. Зрозуміло, евфемізми щодо «справжньої фортеці» і «зразкової республіки» мали перетворитися на низку політичних і господарських заходів. Їх комбінація мала на меті: 1) вичавити з України максимальну кількість хліба (що мотивувалось потребами модернізації і необхідністю годувати міста); 2) здійснити репресивну «чистку» всіх суспільних сфер (що мотивувалось засиллям латентних «українських націоналістів» та інших ворогів).

Нововіднайдені в ГДА СБ України документи є переконливим і докладним підтвердженням того, що всі подальші події можна розглядати як виконання цих завдань. І це виконання від самого початку не могло не супроводжуватися жертвами. Цьому сприяло те, що наприкінці жовтня 1932 року (на виконання рішення політбюро ЦК ВКП(б) від 22 жовтня 1932) в Україні розпочала свою роботу «надзвичайна комісія» на чолі з Молотовим. Уже 29 жовтня останній повідомив Сталіну: «Довелося жорстко покритикувати Українську організацію і особливо ЦК КП(б)У за демобілізованість у заготівлях...»¹⁹ Крім іншого, продовжуючи сталінську лінію на недовіру місцевим керівникам, Молотов вимагав того, щоб для досягнення бажаного ефекту в УСРР надсилались працівники з Москви²⁰.

Молотов надав потужного імпульсу здійсненню репресій. 5 листопада 1932 року було прийнято постанову політбюро ЦК КП(б)У про посилення репресій у хлібозаготівельній кампанії. Ішлося про підвищення ролі й участі органів юстиції в цій кампанії. Передбачалося вжити ряд заходів: позачерговий розгляд у судах справ по хлібозаготівлях, організація роботи судів у формі виїзних сесій і створення додаткових судових сесій у кожній області, застосування суворих форм покарання. Усі справи мали бути висвітлені у центральній і місцевій пресі²¹.

Того самого дня Мендель Хатаєвич і Вячеслав Молотов надіслали секретарям обкомів КП(б)У телеграму. Члени правління

колгоспів звинувачувались у злочинному розкраданні та приховуванні хліба. ЦК КП(б)У вимагав від обкомів ужити категоричних і рішучих заходів у боротьбі з цими явищами. Ідеться про обов'язкове і термінове проведення репресій і безжалісної розправи зі злочинними елементами. Справи мають обов'язково висвітлюватися у пресі. Перед ЦК стоїть завдання переламати хід хлібозаготівель, незважаючи ні на що. Недоведення цих репресій до кінця буде трактуватися як «вияв найгіршого виду гнилого лібералізму»²².

«Надзвичайна комісія» з листопада 1932 до січня 1933 року вичавила з селян ще близько 90 мільйонів пудів. Саме тоді в українських селах було вдосконалено систему спеціальних бригад по видобуттю зерна. Вони одержували певний відсоток від награбованого зерна і харчів (і тим годувалися, а відтак – виживали). «Надзвичайна комісія» на чолі з Молотовим не була єдиною. На Північному Кавказі таку комісію очолював Лазар Каганович, а у Поволжі – Павло Постишев. Однак слід зробити важливе застереження: дії комісії Постишева, за оцінками російських дослідників, не відзначалися такою жорстокістю, а комісія Кагановича здійснювала репресії насамперед проти українців, які мешкали на Кубані.

Окремо у згаданому сталінському листі до Кагановича від 11 серпня 1932 року йшлося про незадовільну роботу ДПУ УСРР по боротьбі із «контрреволюцією». Сталін пропонував доручити це керівництво Всеволодові Балицькому, вбачаючи у тодішньому голові ДПУ УСРР Станіславі Реденсі не дуже твердого керівника²³.

Наприкінці 1932 року всі вищезгадані сталінські клевети – Молотов, Каганович, Постишев – зберуться в Україні для здійснення суворих репресивних акцій. До них (за побажанням Сталіна) як заступник голови ОДПУ СРСР і постійний представник цієї структури в УСРР приєднається Всеволод Балицький, котрий згодом очолить ДПУ УСРР. Усі ці діячі були прибічниками методів тиску й апріорно виходили з того, що в Україні існує саботаж, який заважає виконати план хлібозаготівель і який необхідно ліквідувати.

Нововіднайдені документи і матеріали дають змогу докладніше зрозуміти, якими методами здійснювалась породжена згаданим переконанням політика. Балицький висунув версію про те, що в Україні існує «організований саботаж хлібозаго-

тивель та осінньої сівби, організовані масові крадіжки у колгоспах і радгоспах, терор щодо найбільш стійких і витриманих комуністів та активістів на селі, перекидання десятків петлюрівських емісарів, розповсюдження петлюрівських летючок» та зробив висновок про «безумовне існування на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, яке пов'язане із закордоном та іноземними розвідками, головним чином польським генеральним штабом»²⁴.

5 листопада 1932 року Молотов і секретар ЦК КП(б)У Мендель Хатаєвич надіслали директиву обкомам партії, вимагаючи від них термінових і рішучих дій по виконанню закону від 7 серпня 1932 року «з обов'язковим і швидким проведенням репресій і нещадної розправи із злочинними елементами у правліннях колгоспів на основі відомого декрета про охорону суспільної власності...»²⁵ 26 листопада 1932 року преса УСРР оприлюднила наказ наркома юстиції і генерального прокурора УСРР, в якому підкреслювалось, що репресія є одним з потужних засобів подолання класового спротиву хлібозаготівлі. Дозволено застосовувати нещадні заходи до куркулів і всіх класових ворогів, які зривають або гальмують успішну боротьбу за хліб. У цей час уже тривала розпочата ще за Реденса «масова операція по нанесенню оперативного удару по класовому ворогу», яка мала на меті «виявлення контрреволюційних центрів, що організують саботаж і зрив хлібозаготівель і інших господарсько-політичних заходів» і повинна була охопити 243 райони УСРР²⁶. Задум і масштаби цієї операції відбиває записка за підписом Станіслава Реденса, надрукована в цьому томі, а також інші документи.

Балицький значно посилив репресивну активність ДПУ. 5 грудня 1932 року він видав «Оперативний наказ ДПУ УСРР № 1», яким поставив підлеглим «основне та головне завдання – нагальний прорив, викриття та розгром контрреволюційного повстанського підпілля, та завдання рішучого удару по всіх контрреволюційних куркульсько-петлюрівських елементах, які активно протидіють і зривають основні заходи радянської влади та партії на селі»²⁷.

13 лютого 1933 року Балицький (уже як голова ДПУ УСРР) видав (друкований у цьому виданні) наказ № 2 «Про чергові завдання агентурно-оперативної роботи органів ДПУ УСРР». Насамперед Балицький поставив своїх підлеглих до відома, що

«аналіз ліквідованих справ говорить за те, що у даному випадку ми зустрілись з єдиним, ретельно розробленим планом організації збройного повстання на Україні до весни 1933 року з метою повалення радянської влади та встановлення капіталістичної держави, так званої «Української незалежної республіки». При цьому він поставив перед ДПУ УСРР «найближче основне та головне завдання... – забезпечення весняної сівби»²⁸.

Для виконання цього наказу районні відділи ДПУ розвантажувалися від «малоперспективних справ», а їм на допомогу відряджались співробітники облвідділів ДПУ. Причому до районів, у яких діяли «повстанці та шпигуни», надсилалися співробітники особливих відділів, до промислових районів з великими радгоспами – співробітники економічних відділів, до всіх інших – співробітники секретно-політичних відділів ДПУ. Чекісти брали участь у пошуках прихованого зерна. Нововіднайдені документи свідчать, що комуністична спецслужба була покликана протистояти реальному спротиву селян (там, де він був), а також займалася фабрикацією різного роду справ, метою яких була превентивна протидія селянському обуренню.

У листопаді 1932 – січні 1933 року ДПУ УСРР ліквідувало 1208 «контрреволюційних» колгоспних груп. У 1933 році з 24 191 колгоспа було «вичищено» близько 200 000 осіб²⁹. Перевірки охопили радгоспи, системи Заготзерна, споживчої кооперації. До цього варто додати те, що в самій КП(б)У було оголошено «чистку». Таким чином, виник досить значний контингент осіб, на яких цілком можна було списувати організацію голоду.

Було оголошено про викриття «контрреволюційної організації» у сільському господарстві УСРР, до якої зарахували фахівців-аграрників і яку незабаром «зв'язали» з аналогічними організаціями в Москві, Ростові й Мінську. У Москві заарештованих українських фахівців вписали ще й до якоїсь всесоюзної організації, що ставила за мету «підірвати сільське господарство і викликати голод у країні». Арешти в регіонах мали масовий характер, а 35 членам цієї міфічної організації на чолі з колишнім заступником Наркомзему СРСР українцем Федором Конаром Колегія ОДПУ СРСР 11 березня 1933 року винесла смертний вирок³⁰.

Нововіднайдені архівні документи ще раз переконливо підтверджують: саме ретельна організація екзекуції українських

селян надала голоду в Україні характеру геноциду, виправдання якому не може бути. У листі до Сталіна 15 березня 1933 року Станіслав Косіор дозволив собі жахливу констатацію, мовляв, «голодування не навчило ще дуже багатьох колгоспників умуро-розуму»³¹.

Документи і матеріали, вміщені у цій книзі, є переконливим і скрупульозним свідченням того, якими саме методами влада «вчила» селян зокрема, а українців взагалі. Почну з останнього. Серйозним фактором, який радикально відрізняв ситуацію в Україні від того, що відбувалося, скажімо, в Росії або Казахстані (де втрати від голоду були дуже значними), були зміни в національній політиці. 14 грудня 1932 року Сталін разом з Молотовим підписав постанову ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР у зв'язку з проведенням хлібозаготівель. Цей документ, крім іншого, вимагав «правильного проведення українізації» в Україні і за її межами, в регіонах, де компактно проживали українці. Документ також містив категоричну вимогу боротися з петлюрівськими й іншими «контрреволюційними» елементами³².

Це означало не тільки кінець, хоча і контрольованої, але все-таки «українізації». Це була вирішальна фаза приборкування «українізованої» самими більшовиками України, ліквідація того «націоналістичного» потенціалу, який уже ніколи не повинен був відродитися. Ось чому сам голод і брехливі версії про його винуватців стали для сталінського режиму бажаним і конкретним приводом для зміни лінії у національному питанні, для потужних репресивних кампаній, що згодом органічно «вписалися» в єжовський «великий терор» 1936–1938 років³³.

Це було продовження геноциду українців, що розпочався в 1932 році. Сталін втратив терпіння, коли наприкінці 1932 року він зустрівся із секретарем ЦК КП(б)У і Харківського обкому Романом Тереховим, який повідомляв йому про голод. Відповідь на цю розповідь була такою: «Нам говорили, що ви, товариш Терехов, гарний оратор, виявляється, ви гарний оповідач – вигадали таку казку про голод, думали нас залякати, але не вийде! Чи не краще вам залишити посаду секретаря обкому і ЦК КП(б) і піти працювати в Спілку письменників; будете казки писати, а дурні будуть читати»³⁴.

За рішенням ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 року свою посаду залишив не тільки Терехов. Почалися кадрові зміни, найважливішою з яких було призначення Павла Постишева на посаду

другого секретаря ЦК КП(б)У і першого секретаря Харківського обкому КП(б)У. «Другий перший секретар» – так називали Постишева в кулуарах представники тодішньої номенклатури, оскільки він мав широкі повноваження від Сталіна.

Чимало документів, надрукованих у цьому виданні, свого часу були підготовлені саме для Постишева. А він і його «команда» (люди з його ближнього кола, а також партійні працівники, що приїхали з Росії для кадрового «зміцнення») здійснювали лінію по викачуванню зерна і паралельно займалися широкомасштабною «чисткою» самої партії і всіх суспільних сфер від «петлюрівців» і «українських націоналістів». Абсолютно «націоналістичним» в очах цих діячів було українське село. Читаючи віднайдені в ГДА СБ України документи, легко переконатись, в яку щільну і смертельну облогу взяли чекісти селян, приписуючи їм не лише господарські, побутові злочини, а й плекання «націоналістичних» планів.

Особливий інтерес становлять документи, пов'язані з проведнням жорсткої міграційної політики московського керівництва щодо України. Небезпечним для сталінського режиму було те, що селяни прагнули виїхати з рідних місць. Їх гнав голод і вони розповідали про те, що коїлось в Україні. Це була свідома та несвідома антирадянська агітація, що зводила нанівець зусилля сталінських пропагандистів, які співали осанну колективізації. Ще в червні 1932 року в одному з листів Кагановичу Сталін висловлював невдоволення тим, що «кілька десятків тисяч українських колгоспників усе ще роз'їжджають по всій європейській частині СРСР і розкладають нам колгоспи своїми скаргами і ниттям»³⁵.

Восени 1932 і взимку 1933 року діяла так звана харчова блокада кордонів України з використанням внутрішніх військ та міліції. Вона унеможливлювала виїзд селян з УСРР, прирікаючи їх на смерть. При цьому неможливий був харчовий «реверс», тобто приватним особам не дозволялось ввозити без дозволу держави і лише в певному обсязі харчі з Росії в Україну.

22 січня 1933 року Сталін і Молотов надіслали партійним і радянським органам директиву «Про відвернення масового виїзду голодуючих селян України і Північного Кавказу». У ній підкреслювалось, що міграційні процеси, які розпочалися внаслідок голоду серед селян, організовані «ворогами Радянської влади, есерами і агентами Польщі з метою агітації «через

селян» у північних районах СРСР проти колгоспів і взагалі проти Радянської влади». У зв'язку з цим наказувалось органам влади, ДПУ УСРР і Північного Кавказу не допускати масового виїзду селян в інші райони. Відповідні вказівки було дано транспортним відділам ОДПУ СРСР³⁶.

23 січня 1933 року політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про сталінсько-молотовську директиву. До всіх обкомів та облвиконкомів було надіслано додаткову, «українську», директиву, яка вимагала: «1. Негайно вжити у кожному районі рішучі заходи до недопущення масового виїзду одноосібників, колгоспників, виходячи із розісланої по лінії ДПУ директиви Балицького.

2. Перевірити роботу різного роду вербувальників робили на вивіз за межі України, взяти її під суворий контроль з відстороненням від цієї роботи і з вилученням усіх підозрілих контрреволюційних елементів.

3. Розгорнути широку роз'яснювальну роботу серед колгоспників і одноосібників проти свавільних виїздів із залишенням господарства і застерегти їх, що у випадку виїзду в інші райони вони будуть там заарештовуватись.

4. Вживайте заходів до припинення продажу квитків за межі України селянам, які не мають посвідчень РВКів [Районних виконавчих комітетів. – *Ю.Ш.*] про право виїзду, або промислових і будівельних державних організацій про те, що вони завербовані на ті чи інші роботи за межі України.

Відповідні вказівки дано по лінії УпНКШС [Управління наркомату шляхів сполучення. – *Ю.Ш.*] і транспортного ДПУ.

5. Повідомте не пізніше 6 годин вечора 24 січня коротко фактичне становище з масовим виїздом селян по вашій області»³⁷.

Прикметною є така деталь: голод не зачепив сусідні з Україною області Росії. Ось чому потерпілі від голодування українські селяни (ті, які могли пройти через встановлені кордони) ходили туди міняти і купувати хліб. Виявлені в ГДА СБ України документи стосуються Криму, який на той час був частиною Російської Федерації. Ми бачимо, що харчову блокаду тут було організовано ще з початку 1932 року. Зокрема, у своїй директиві від 22 лютого 1932 року керівництво ПП ОДПУ по Криму вимагає відбирати хліб, якщо його вага перевищує один пуд, а також вказує на те, що вивозити хліб

дозволено лише робітникам і службовцям. Головними винуватцями названо «українських і північно-кавказьких спекулянтів»³⁸. У вересні 1932 року керівництво ПП ОДПУ по Криму висловлює невдоволення проведенням згаданої вище акції³⁹, а в листопаді вводиться заборона торгівлі зерном і борошном до виконання плану хлібозаготівель, а також торгівля м'ясом і маслом⁴⁰.

Аналогічні заходи здійснювались в самій Україні, але, запроваджені на суміжній з УСРР території, вони остаточно позбавили українських селян шансу на виживання. Цей висновок добре перевіряється та підтверджується нововіднайденими документами і матеріалами ДПУ. Вони ще раз доводять, що існували антиукраїнські акценти сталінської політики, здійснювався цілеспрямований геноцид. Підсумки такої політики вельми виразно підбив Павло Постишев у своїй промові на об'єднаному Пленумі ЦК і Центральної Контрольної Комісії КП(б)У у листопаді 1933 року. Він підкреслив, що колгоспи в Україні зроблено більшовицькими. Постишев також наголосив, що саме «помилки й промахи, припущені КП(б)У у здійсненні національної політики партії, були однією з головних причин прориву 1931–1932 років у сільському господарстві України. Немає сумніву у тому, що без ліквідації помилок у здійсненні національної політики партії, без розгрому націоналістичних елементів, які засіли на різних ділянках соціального будівництва на Україні, неможливо було б зліквідувати відставання її сільського господарства»⁴¹.

Уже ця промова може бути ілюстрацією того, наскільки зріс у СРСР/УСРР після голоду початку 1930-х років рівень публічної неправди, брехні. Це знайшло своє відбиття ще в одному документі, який датований 5 листопада 1933 року і який читач знайде в цій книзі. Йдеться про наказ ДПУ УСРР «Про XVI річницю Жовтня» за номером 536, підписаний заступником Балицького Карлом Карлсоном. «Подальші перемоги на фронті розгорнутого наступу соціалізму» тут протиставляються охопленому кризою капіталістичному світові, в якому мільйони селян «приречені на голодну смерть»⁴².

Утім, те, що «не помітили» в УРСР в 1933 році чекісти, тоді ж впало в око кореспондентові англійської газети «Манчестер Гардіан». 21 листопада 1933 року він писав: «Якщо йдеться

про голод, то жоден чесний спостерігач, який дивиться відкритими очима, не може стверджувати, що в селах, які я відвідав, є тепер голод, але не буде й заперечувати, що голод був, причому немалий, переважно в квітні і травні... Можна сміливо сказати, що жодна провінція... не потерпіла стільки, як Україна і Північний Кавказ»⁴³.

Саме ці слова можна вважати своєрідною післямовою до трагедії, яку пережила Україна в 1932–1933 роках і нові знання про яку несуть віднайдені та оприлюднені джерела з Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

¹ Див.: *Сталин И.* К шестидесятилетию со дня рождения. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1940. – С. 239.

² *Латышев А.* Сталин и кино // Суровая драма народа. Ученые и публицисты о природе сталинизма. – М.: Политиздат, 1989. – С. 503.

³ Петро Шелест: Справжній суд історії ще попереду: Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали / За ред. Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2003. – С. 65.

⁴ Щоденник Д.Д. Заволоки // ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 49905фп. – Т. 3. – Арк. 3–4.

⁵ Щоденник О.М. Радченко // ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 75164фп. – Т. 1. – Арк. 1, 3.

⁶ Там само. – Арк. 15.

⁷ Цит. за: Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2001. – С. 23.

⁸ Див.: *Кульчицький С.* 1933 рік: сталінський терор голодом // Урядовий кур'єр. – 2002. – 8 листопада.

⁹ Див.: ГДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 24 (1951 р.). – Спр. 1. – Арк. 1–2.

¹⁰ Див.: *Смертю смерть подолавши.* Голодомор в Україні 1932–1933. – К.: Україна, 2003. – С. 275–279.

¹¹ Див.: *Командири великого голоду.* Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – С. 160.

¹² Див.: ГДА СБ України. – Ф. 42. – Спр. 9. – Арк. 72.

¹³ Третя конференція КП(б)У. 6–9 липня 1932 р. Стенограф. звіт. – Харків: Партвидав, 1932. – С. 145, 147.

¹⁴ *Сталин и Каганович.* Неизданная переписка. 1931–1936. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОСПЭН), 2001. – С. 290.

¹⁵ Див.: *Кульчицький С.В. 1933: трагедія голоду.* – К.: Знання, 1989. – С. 33.

¹⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 2021. – Арк. 47–51.

¹⁷ Сталин и Каганович. Неизданная переписка. 1931–1936. – С. 274.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Цит. за: Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – С. 228.

²⁰ Там само. – С. 229.

²¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 237. – Арк. 177.

²² Российский государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ). – Ф. 82. – Оп. 2. – Дело 141. – Л. 18.

²³ Див.: Сталин и Каганович. Неизданная переписка. 1931–1936. – С. 274.

²⁴ *Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А.* Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. – К.: Стилос, 2002. – С. 189.

²⁵ Цит. за: Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – С. 236.

²⁶ ГДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 25 (1951 р.). – Спр. 3. – Арк. 73.

²⁷ *Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А.* Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. – С. 189.

²⁸ ГДА СБ України. – Фонд розпорядчих документів. – Арк. 3–4.

²⁹ Див.: *Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А.* Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. – С. 193.

³⁰ Докладніше див.: *Шаповал Ю.І.* Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 106–107.

³¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6275. – Арк. 147.

³² Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1990. – С. 291–294.

³³ Див.: *Шаповал Ю.І.* Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – С. 98–114; *Українізація 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки / За ред. В.А. Смолія.* – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003 та ін.

³⁴ Цит. за: Правда, 1964. – 26 травня. Див. також: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 53.

³⁵ Сталин и Каганович. Неизданная переписка. 1931–1936. – С. 179.

³⁶ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 томах, 1927–1939. – Т. 3. Конец 1930–1933. – М: РОССПЭН, 2001. – С. 634–635; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 9. – Арк. 115–116.

³⁷ Там само.

³⁸ ГДА СБ України. – Ф. 68. – Спр. 228. – Арк. 1.

³⁹ Там само. – Арк. 2–5.

⁴⁰ Там само. – Арк. 17, 18.

⁴¹ *Постишев П.П.* Радянська Україна – непохитний форпост великого СРСР // Червоний шлях. – 1933. – № 10. – С. 245.

⁴² ГДА СБ України. – Ф. 9. – Спр. 666. – Арк. 222.

⁴³ Цит. за: *Шоповал Ю.* Невигадані історії. – К.: Світогляд, 2004. – С. 84–85.

Сергій Кокін,

*кандидат історичних наук, старший
науковий співробітник, заступник
начальника Галузевого державного
архіву Служби безпеки України*

Голодомор в Україні і ДПУ

Особливе значення документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України як історичних джерел обумовлено тим, що вони дають змогу відстежити весь комплекс заходів, вжитих більшовицьким центром у 1920-х – на початку 1930-х років з метою упокорення України – однієї з найбільших союзних республік у складі новоутвореної держави, що отримала назву Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). Адже прямим функціональним призначенням радянських органів державної безпеки було бачити «все і вся», оперативно виявляти й ліквідувати реальні і потенційні загрози комуністичному режиму.

У цьому контексті Голодомор 1932–1933 років в Україні був логічним результатом цілеспрямованих дій влади впродовж попереднього історичного періоду. Тому першовитоки Голодомору слід шукати не тільки у соціально-економічній площині, як це робиться традиційно, а й у національній і репресивній політиці кремлівських «інтернаціоналістів».

Більшовицьке керівництво повною мірою скористалося таким потужним чинником політичної боротьби, як національно-визвольний рух народів колишніх «окраїн» Російської імперії, зумівши у 1920–1925 роках приборкати його силою, за допомогою тактики тимчасових поступок, а також, не останньою чергою, – голодом 1921–1923 років, який паралізував життя більшої частини України.

Свою тактику більшовики-ленінці реалізували за кількома основними напрямками. По-перше, через залучення до співпраці та поглинання національних партій лівого спрямування. В Україні це були Українська комуністична партія (боротьбистів), Українська партія лівих соціалістів-революціонерів (борьбистів), Українська комуністична партія (так званих укапістів).

Ще одним вдалим тактичним кроком було амністування повстанців і колишніх супротивників з національно-демократичного табору, у тому числі й тих, що емігрували. Нарешті, від 1923 року була застосована політика коренізації, тобто встановлення більшовицького режиму в маси неросійського населення за рахунок національно-культурної лібералізації (в УСРР – «українізації»), що у поєднанні з новою економічною політикою стабілізувало політичну ситуацію.

Проте у наступні роки центр вдався до жорсткіших дій на «національному фронті». Про це свідчать, зокрема, документи ОДПУ та ДПУ УСРР щодо боротьби з «українською контрреволюцією» в усіх її «проявах».

З 1926 року ця боротьба стала першочерговим завданням органів ДПУ, які особливу увагу звертали на певні категорії населення. Визначальним чинником могли бути суспільний статус людини, окремі факти біографії, участь у політичному і громадському житті у минулому, наявність освіти, спеціальної підготовки, військового досвіду тощо.

Наприклад, збирання оперативного матеріалу на діючих і колишніх військовослужбовців велося за двома головними лініями. Частина офіцерів і солдатів, незалежно від того служили вони у білих арміях чи ні, потрапляла під визначення *«російська контрреволюція»*. Частина, особливо ті, що упродовж 1917–1921 років були задіяні у військах Української Центральної Ради (УЦР), Армії Української держави гетьмана П. Скоропадського, Українській Галицькій армії (УГА), Армії Української Народної Республіки (УНР), брали участь у повстанському русі, становили кадри *«української контрреволюції»*.

Але так було на стадії збирання інформації. Коли ж справа доходила до так званої реалізації накопиченого «компрометуючого матеріалу» («компромату»), тобто до здійснення репресій, на перший план в УСРР завжди виходила боротьба з *«українською контрреволюцією»*.

Одним із згаданих вище документів на цю тему була «Орієнтировка по активній українській контрреволюції», яку Особливий відділ Українського військового округу (УВО) направив 2 березня 1926 р. начальникам особливих відділів корпусів і дивізій округу.

У ній повідомлялося, що за даними Контррозвідувального відділу ДПУ УСРР, «в настоящее время наблюдается определенный

рост активности со стороны украинских контрреволюционных кругов». Водночас автори документа констатували, що «почвы для широкой противосоветской деятельности украинской к[онтр]-р[еволюции] в массах населения сейчас на Украине нет. Но отдельные интеллигентские и полуинтеллигентские группировки, принимавшие в прошлом активное участие в петлюровщине, могут создавать организации, вовлекая в них и отдельные элементы села, подготавливая их для действий в тылу на случай войны и террористической и агитационной деятельности сейчас».

На доказ цього були наведені такі приклади. Катеринославським окружним відділом ДПУ ліквідована підпільна організація, що охоплювала декілька сіл. Очолював її син вчителя, котрий об'єднав навколо себе до 30 місцевих селян, серед яких було багато «колишніх учасників банд». У Коростенському, Бердичівському і Житомирському округах виявлені організації, що склалися з колишніх учасників «Волинської Повстанської Армії». Київський окружний відділ ДПУ перевіряв відомості про існування «широкої повстанської організації», що будувалася за принципом трійок і п'ятірок та була зв'язана із закордоном. Такі ж організації, за інформацією чекістів, існували у Прилуках, Лубнах та інших містах.

Далі наголошувалося: «Во всех этих разработках обращает на себя внимание тот факт, что во главе их в большинстве стоят люди, принимавшие ранее активное участие в борьбе с нами, как в рядах Армии УНР и Гетмана, так и в подпольных организациях и бандах. По этим же делам проходит публика, вернувшаяся по амнистии из эмиграции». Тому вважалося за необхідне «обратить внимание на выявление, а также освещение уже выявленных, имеющих в [Красной] Армии бывш[их] офицеров Армии УНР и Гетмана, амнистированных атаманов и старшин политических банд, бандитов, эмигрантов и проч.»¹.

Невдовзі з'явився циркулярний лист ДПУ УСРР «Про українську громадськість» (від 30 березня 1926 р.)², а ще через п'ять місяців – новий циркулярний лист – «Про український сепаратизм» (від 4 вересня 1926 р.)³. У часовий проміжок між появою останніх двох циркулярів, 25 травня 1926 р., сталося вбивство у Парижі колишнього Голови Директорії УНР і Головного отамана Армії УНР С. Петлюри.

Названі три документи ДПУ УСРР стали своєрідним маніфестом органів держбезпеки у боротьбі з «українською контр-

революцією». Перший з них ставив завдання перед особливими відділами, а два наступні – за лініями діяльності Секретного відділу ДПУ. В обох циркулярних листах увага зосереджувалася на створенні «націоналістами» своєї бази на селі та необхідності боротьби з цим явищем:

«Село привлекает исключительное внимание националистов. На сельского кулака делается главнейшая ставка. В этом сходятся все группы украинской антисоветской общественности.

[...] Конкретные задачи, стоящие перед органами ГПУ, мы указывали в циркуляре «Об украинской общественности» от 30/III с.г. В числе прочих заданий этим циркуляром рекомендовалось:

[...] 3. Увязать работу по украинской интеллигенции с работой по селу (пункт 6)... Все отмеченные в предыдущем циркуляре мероприятия остаются полностью в силе и для настоящего циркулярного письма»⁴.

У подальші роки підстав для довіри до українського селянства (а також і до інтелігенції) у більшовиків ставало дедалі менше. Наприкінці 1927 р. штучно створений в СРСР дисбаланс у цінах на промислові та сільськогосподарські товари («ножиці цін») спричинив хлібозаготівельну кризу. «Ножиці» відстригали до половини доходів селян від реалізації продукції на ринку, і селяни відмовилися продавати хліб. Запаси хліба на державних складах швидко вичерпувалися. Генеральний секретар ЦК ВКП(б) Й. Сталін вирішив силою змусити селян продавати, а точніше – здавати хліб державі на її умовах.

Відразу після XV з'їзду ВКП(б), що відбувся у Москві у грудні 1927 р. і проголосив курс на поетапну колективізацію сільського господарства, в країні почалися хлібозаготівлі, здійснювані силовими засобами. Щоб досягти кінцевої мети, якою була «всеосяжна колективізація», Сталін у провалі хлібозаготівель звинуватив не всіх селян, а тільки заможних – «куркулів», хоча, за його ж даними, у 1926/1927 господарському році вони мали у своєму розпорядженні лише 20% товарного хліба (середняки та бідняки – 74%).

Селян змушували здавати хліб під загрозою перетворення непокірних на ворогів радянської влади – «куркулів». З останніми розмова була коротка: застосування різних санкцій – від штрафів до цілковитої конфіскації майна. Тим не менш у таємному циркулярі до місцевих партійних організацій, розісланому 13 лю-

того 1928 р., генсек фарисейськи стверджував: «Розмови про те, що ми нібито скасовуємо неп, запроваджуємо продрозкладку, розкуркулювання і т.д. є контрреволюційним базіканням»⁵.

На Українську СРР, яка була основною постачальницею хліба для Москви, Ленінграда, інших великих промислових центрів, був накладений план у 265 млн пудів хліба, збільшений згодом до 277 млн пудів. За допомогою силового тиску на селян в УСРР на 1 квітня заготовили 200 млн. Водночас у ході проведеної органами ДПУ у березні 1928 р. «широкої операції зі зняття українського антирадянського активу» було заарештовано понад 400 осіб⁶.

Хлібозаготівельну кризу було подолано. Однак недорід і хлібозаготівлі призвели до загострення продовольчого стану в українському селі. Загальний обсяг хлібозаготівель в УСРР сягнув 258,5 млн пудів, з яких лише 72,9 млн були використані на харчування населення республіки. У багатьох районах, у тому числі південно-західних, які на початку 1920-х років пережили тяжкий голод, з настанням літа 1928 р. знову почало голодувати до трьох мільйонів людей.

У травні і червні 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло «випадки голодування» й доручило Українській економічній нараді детальніше вивчити питання і виділити кошти для допомоги, «звернувши особливу увагу на райони прикордонної смуги». Тиск на селянство воно виправдовувало необхідністю досягти найбільших темпів зростання важкої промисловості⁷. Відповідні завдання були поставлені і перед ДПУ. Заслухавши 4 травня 1928 р. на своєму закритому засіданні доповідь голови ДПУ УСРР В. Балицького, політбюро ухвалило постанову, в якій, зокрема, зазначалося:

«1. Ввиду серйозного оживлення антисоветской, кулацкой деятельности на селе, в частности в связи с частичным недоходом и пересевом, особенно в степных округах (Запорожский, Мелитопольский, Херсонский и др.), признать необходимым:

[...]

г) ГПУ усилить работу по борьбе с активно выступающими антисоветскими элементами на селе (бывш[ие] помещики, бывш[ие] полицейские, попы, кулаки), применяя к ним меры репрессии. При этом с максимальной осторожностью подходит к тем отдельным середнякам, которые оказались втянутыми в антисоветскую работу, применяя к ним необходимые

меры лишь в самых исключительных случаях и как единичные явления.

д) ГПУ немедленно принять меры к усилению работы и аппарата наблюдения ГПУ на селе, обеспечению достаточной гибкости его в отношении своевременной информации о всех настроениях и проявляющейся антисоветской деятельности на селе.

[...]

4. В связи с усилением активности враждебных интеллигентских групп, а также организационным оформлением отдельных группировок в городе и селе (монархические элементы, сионисты, украинские националистические контрреволюционные элементы) ГПУ усилить борьбу с группами, ведущими активную антисоветскую работу, проводя при этом необходимые аресты, предварительно сообщая в ЦК вопросы, касающиеся целых групп»⁸.

У червні 1928 р. В. Балицький надіслав генеральному секретарю ЦК КП(б)У Л. Кагановичу доповідну записку «Про пожвавлення української контрреволюції», де виклав масштабне бачення цього явища і загрози, які воно несло: «Якщо зміст ідеології правих націоналістичних елементів визначається дедалі більшою активністю куркульської частини села та заможних груп, що йдуть за нею, то тактична поведінка української контрреволюції будуватиметься у тісній залежності від міжнародної обстановки. Можна вважати з'ясованою ту обставину, що міра активності внутрішніх шовіністичних елементів знаходиться у прямій відповідності зі складністю і загостреністю міжнародного становища СРСР. Вони виходять з того принципового положення, що крах СРСР неминучий і що за цієї катастрофи Україна зможе видобути незалежність. При цьому шовіністичні елементи вважають за необхідне організуватись з тим, щоб у відповідний момент бути готовими до виконання своєї «історичної місії» і водночас всебічно сприяти прискоренню розв'язки»⁹.

Свого подальшого розвитку ці ідеї дістали впродовж наступних років, особливо у зв'язку зі створенням співробітниками ДПУ за вказівками вищого комуністичного керівництва великих групових кримінальних справ «Спілки визволення України» («СВУ», 1929–1930 рр.)¹⁰, «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві України» (1930 р.)¹¹, «Військово-офіцерської контрреволюційної організації» («Весна», 1930–1931 рр.)¹², «Українського національно-

го центру» («УНЦ», 1930–1932 рр.)¹³, «Трудової селянської партії» («ТСП», 1931 р.), «Української військової організації» («УВО», 1932–1933 рр.)¹⁴; «Польської організації військової» («ПОВ», 1932–1934 рр.)¹⁵ та інших.

З другої половини 1928 р. ситуація продовжувала погіршуватися – хлібозаготівельна криза повторилася в гостріших формах через неврожай в основних житницях СРСР – Україні і на Північному Кавказі. І хоча новий хлібозаготівельний план (164 млн пудів) для УСРР був значно меншим, ніж у попередні роки, він все-таки виявився занадто великим. Щоби створити «сприятливі» умови для хлібозаготівлі, на виконання вказівок політбюро ЦК КП(б)У щодо боротьби з «активно виступаючими антисоветськими елементами на селі» було вжито репресивних заходів. У серпні 1928 р. ДПУ УСРР заарештувало 1219 «бандитів», 1060 з яких вислали за межі України.

У листопаді ДПУ провело нову операцію – проти «найбільш злісних куркулів-перекупників», після якої приватник фактично цілковито припинив свою діяльність на зерновому ринку. Базарну торгівлю хлібом було заборонено під приводом її негативного впливу на хлібозаготівлі¹⁶. Це ще більше ускладнило продовольчу ситуацію. Введення 14 лютого 1929 р. карткової системи для «трудоного населення» – нормованого забезпечення міських робітників і службовців хлібом, а згодом й іншими продуктами – становища не поліпшило.

За 11 місяців хлібозаготівельної кампанії (станом на травень 1929 р.) поставки з УСРР виявилися значно меншими (71,1 млн пудів) від запланованих. Це спричинило посилення репресій проти селян, передусім заможних («куркулів»). Насильницьке вилучення всього наявного хліба, а в разі його відсутності – опис, конфіскація і продаж «з молотка» майна понад 18 тис. селянських господарств – істотно збільшило хлібопоставки.

У червні 1929 р. держава ввела обов'язкові планові завдання щодо хлібоздачі з розкладкою на село за принципом самообкладання. А за постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 3 липня 1929 р. груповий опір розкладці, ухилення від продажу хліба після штрафних санкцій тягли за собою звинувачення за статтями Карного кодексу УСРР, в яких передбачалися конфіскація всього майна й депортація засуджених у віддалені регіони СРСР¹⁷. Восени 1929 р. в УСРР були «розкуркулені» ще 15 тис. селянських господарств¹⁸.

У зв'язку із цим зазначимо, що за результатами обстеження, проведеного у 1927 р. Центральним статистичним управлінням УСРР, із загальної кількості понад 5 млн 114 тис. селянських господарств, за сукупністю соціально-економічних ознак, до «куркульських» віднесли 204,5 тис. (близько 4%). А на кінець 1929 р. залишилося 73 тис. господарств, що використовували найману працю (1,4%). Переважна більшість селян, яких також вважали «куркулями» і які уникли «розкуркулення», перейшли на господарювання власними силами¹⁹.

Про гостроту проблеми хлібозаготівель свідчить той факт, що з метою запобігання надходженню до Червоної армії «сообщений разлагающего характера» наказом ОДПУ від 23 жовтня 1929 р. була оголошена інструкція, за якою належало піддавати перлюстрації передусім ті листи, що йшли з села до армії в період хлібозаготівельних та посівних кампаній. А в циркулярі ОДПУ від 7 грудня 1929 р. увагу всіх Повноважних представництв ОДПУ і начальників особливих відділів військових округів було звернуто на необхідність посилення роботи з виявлення зв'язків ліквідованих «контрреволюційних організацій» у місті і, особливо, на селі, серед військовослужбовців Червоної армії²⁰.

Завдяки неймовірному напруженню і жертвності українського селянства та шляхом придушення його спротиву до 1 листопада 1929 р. УСРР виконала річний план здачі державі зерна (майже 226,9 млн пудів). Та, крім забезпечення виконання планів хлібозаготівель, посилення репресивного тиску на селянство мало примусити його вступати до колективних господарств (колгоспів). Ліквідація приватного сектору і створення колгоспів перетворювали селян на дешеву і підневільну робочу силу, яка повинна була забезпечити хлібопостачанням міста, промисловість, новобудови, Червону армію, формування експортного фонду держави. За допомогою колгоспів владі набагато легше було привласнювати результати праці селян.

Певні успіхи цей тиск приніс: на жовтень 1929 р. кількість селянських господарств, що ввійшли до колгоспів, в УСРР досягла 477 тис. проти 173 тис. у жовтні 1928 р., а створених колгоспів налічувалося вже 2 200. Але об'єднували свої господарства здебільшого наймитсько-бідняцькі верстви. Примусити селян-власників вступати до колгоспів не вдавалося²¹.

7 листопада 1929 р. у газеті «Правда» була опублікована стаття Й. Сталіна «Рік великого перелому», яка передувала рішен-

ням пленуму ЦК ВКП(б), що відбувся 10–17 листопада. У статті генсек стверджував, що держава остаточно вийшла з хлібної кризи, і через якихось три роки СРСР стане чи не найбільшою хлібною країною у світі. Всупереч фактам він заявив, що «селяни в колгоспи пішли цілими селами, повітами, районами». Виходячи з цього, пленум визнав недостатніми затверджені XV з'їздом партії темпи усупільнення селянських господарств і проголосив безпосередній перехід до суцільної колективізації, яку слід було здійснити протягом одного року – «року великого перелому».

У резолюції пленуму «Про сільське господарство України та про роботу у селі» підкреслювалося, що «Україна должна в течение кратчайшего срока дать образцы организации крупного общественного хозяйства не только на территории отдельных районов, но даже на сплошных площадях, охватывающих целые округа...»²². На початок 1930 р. кількість колективізованих селянських господарств в УСРР стрімко зросла до 827 тис., кількість колгоспів – до 18 526, а районів суцільної колективізації – до 106 (число останніх зросло більш як удвічі, ніж було на 1 жовтня 1929 р.)²³.

Паралельно із суцільною колективізацією здійснювалася «ліквідація куркульства як класу». 30 січня 1930 р. ЦК ВКП(б) затвердив таємну постанову «Про заходи в справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації», за якою «власники господарств, що підлягали ліквідації, поділялися на три категорії. До першої належали учасники й організатори антирадянських виступів. Вони мали бути «ізольовані» в тюрмах і концтаборах. До другої категорії потрапляли всі, хто чинив «менш активний опір» кампанії розкуркулення. Їх разом із сім'ями виселяли у північні райони СРСР. До третьої категорії зараховували всіх, хто не опирався розкуркуленню. Їм надавалися зменшені земельні ділянки за межами колгоспних масивів»²⁴.

Органи ДПУ вживали додаткових заходів, спрямованих на запобігання вибухам незадоволення селян. 2 лютого 1930 р. вийшов наказ ОДПУ «Про завдання органів ОДПУ з ліквідації куркульства як класу». У ньому на органи держбезпеки покладалися такі завдання:

«1. Оперативное обеспечение массового выселения (в первую очередь из районов сплошной коллективизации и погранполосы) наиболее богатых кулаков (бывших помещиков, полупомещиков, местных кулацких авторитетов и всех остальных кулаков,

из которых формировался кулацкий актив) и их семейств в отдаленные северные районы с конфискацией у них всех средств производства (скота, машин и другого инвентаря).

2. Хозяйственное устройство выселенных кулаков, агентурно-оперативное обслуживание мест поселения кулаков и борьба с их побегами оттуда.

3. Ликвидация всех кулацких антисоветских организаций, группировок и обезвреживание наиболее злостных кулаков-одиночек, проводивших активную антисоветскую деятельность.

4. Подавление вооруженных кулацких выступлений и бандитизма»²⁵.

Перша хвиля розкуркулення тривала з другої половини січня до початку березня 1930 р. Станом на 10 березня в УСРР було розкуркулено 61 887 селянських господарств. Нерідко заможні хазяї ставали на шлях «саморозкуркулення»: продавали свої сільськогосподарські машини, знаряддя, худобу, хліб і залишали рідні місця. На період весняної сівби експропріація заможних господарств тимчасово припинилася, після чого знову відновилася, охоплюючи дедалі більшу територію. На початку червня 1930 р. загальна кількість зруйнованих у такий спосіб господарств досягла 90 тис.²⁶

«Ліквідація куркульства як класу» та насильницька колективізація селянських господарств у формі комун, коли до колгоспів забиралося практично все, чим володіли селяни, не могли не спричинити невдоволення села. Незважаючи на загрозу репресій, «інтенсивне насадження комун у перші місяці 1930 р. зумовило колосальний опір селянства. Найчастіше він матеріалізувався у «волинках» – демонстративному небажанні працювати в примусово створеному колгоспі. Відбулося безліч «баб'ячих бунтів». Селянки, яким нічим було годувати дітей, обстоювали своє право на корову, дрібну худобу і птицю»²⁷.

В інформаційних документах ДПУ УСРР на адресу більшовицького керівництва та ОДПУ називалися й інші форми протесту селян. У доповідній записці голови ДПУ УСРР В. Балицького про політичний стан селянства України у зв'язку з політикою «ліквідації куркульства як класу» за період з 20 січня по 12 лютого 1930 р. повідомлялося, що у січні сталося 37 масових виступів селян, у яких взяли участь 12 тис. осіб; на 9 лютого було заарештовано 11 865 осіб; у відповідь на розкуркулення селяни здійснили 40 «терористичних актів»²⁸.

У доповідній записці заступника голови ДПУ УСРР К. Карлсона від 19 березня 1930 р. зазначалося, що з 1 лютого по 15 березня 1930 р. на селі було ліквідовано 36 «контрреволюційних організацій», 256 «контрреволюційних куркульських і терористичних груп», заарештовано 25 тис. осіб, з них 655 – розстріляно, 3 673 – відправлено до концтаборів, 5 580 – адміністративно заслано; за даними на 17-е березня, всього вислано 17 602 куркульські родини, або 88 656 осіб²⁹.

Для заспокоєння селянства у ЦК ВКП(б) було підготовлено нову редакцію Зразкового статуту сільськогосподарської колгоспної артіль: тепер він давав чітку відповідь на запитання про те, що слід колективізувати під час утворення колгоспу або вступу селянина до колгоспу; колгоспникам надавалося право тримати корову, дрібну худобу, присадибну ділянку³⁰.

2 березня 1930 р. «Правда» опублікувала переглянуту редакцію статуту і статтю Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів», у якій генсек підкреслював, що основною ланкою колгоспного будівництва є артіль, а не комуна. Комунізація села та форсування темпів колективізації оголошувалися лівацькими перекрученнями місцевих працівників, які належало суворо засудити, а винних – покарати. Проголошувалася свобода виходу селян із колгоспу. 14 березня ЦК ВКП(б) опублікував постанову «Про боротьбу з викривленнями партлінії в колгоспному русі». Це певною мірою заспокоїло селян, значна частина яких вийшла із колгоспів, забравши своє майно та худобу, проте не розв'язало саму проблему.

Водночас важливі події відбувалися на «фронті боротьби» з «українською контрреволюцією», авангардом якої більшовики вважали інтелігенцію, особливо ту її частину, що брала участь у національному державотворенні 1917–1920 років. По ній і було завдано головного удару.

У травні–червні 1929 р. у Києві заарештували групу молодих людей, яких звинуватили у належності до нелегальної організації. Незабаром деякі з них дали свідчення проти віцепрезидента Всеукраїнської академії наук (ВУАН) академіка С. Єфремова, який у 1917–1918 роках був заступником голови УЦР, генеральним секретарем з міжнародних питань та головою Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ). 21 липня 1929 р. його заарештували.

1 грудня 1929 р. документи зі справи «Спілки визволення України» подали на розгляд В. Балицького³¹. Серед них була

«Доповідна записка про результати роботи з викриття українського контрреволюційного підпілля по Україні у зв'язку зі справою «СВУ», в якій повідомлялося, що «в результаті операції, произведенной в 28 округах по вскрытию украинского подполья, связанного с «СВУ», арестовано свыше 700 человек. Операция охватила правые украинские круги и выявила целый ряд группировок и организаций, проводивших антисоветскую работу на селе и в окружных центрах». Ця «робота», на думку керівників ДПУ, дала можливість «от общего удара по украинской контрреволюции перейти к планомерному выявлению, раскрытию и оперативному разгрому организаций и связей «СВУ» на периферии, а также к раскрытию всего организованного подполья украинской контрреволюции»³².

Далі документи направили до ЦК КП(б)У, ЦК ВКП(б) та ОДПУ. Під особистим контролем Й. Сталіна і генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора були відпрацьовані всі деталі майбутнього судового процесу, домінантою якого став абсолютний антиукраїнізм. На думку сучасних дослідників, «фактично все українське в цих документах постає «петлюрівським», «націоналістичним», «шкідницьким» тощо»³³.

9 березня – 19 квітня 1930 р. у тодішній столиці УСРР Харкові відбувся судовий процес, за результатами якого Верховний суд УСРР «за контрреволюційну діяльність» та «участь у «СВУ» засудив до різних термінів покарання 45 осіб (мінімум 12 з них за рішеннями позасудових органів розстріляли у 1937–1938 роках).

Окрім С. Єфремова, серед засуджених були колишній член ЦК Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) і голова Ради Міністрів УНР, керівник Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) В. Чехівський та колишній член ЦК УПСФ і міністр закордонних справ УНР, науковий співробітник ВУАН А. Ніковський. «Контрреволюційне» минуле більшості засуджених засвідчує той факт, що серед них був 31 колишній член українських політичних партій, а 6 входили до складу УЦР³⁴.

Водночас у січні–лютому 1930 р. органи ДПУ УСРР заарештували 46 співробітників Наркомату землеробства УСРР, Українського сільськогосподарського банку, Держплану УСРР, інших закладів і установ. Майже всі вони були «старими спеціалістами», зокрема 7 – професорами. Їх звинуватили

у причетності до «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві України», яка начебто ставила за мету послаблення економічної могутності УСРР та відновлення капіталістичного ладу. Їхня вина полягала у тому, що вони розробляли питання ринкової економіки, зміцнення і розвитку індивідуального селянського господарства, обстоювали необхідність еквівалентного обміну між містом і селом³⁵.

19 березня 1930 р. газета «Известия» у статті «Викриття контрреволюційної організації на Україні» вказала на зв'язок «шкідників» у сільському господарстві з «контрреволюціонерами» з «СВУ»: «Шкідники в сільському господарстві викривляли лінію радянської влади, допомагаючи куркульству, «СВУ» політично формулювало його вимоги»³⁶. На початку червня 1930 р. надзвичайна сесія Верховного суду УСРР винесла вирок: обвинувачених було засуджено до різних термінів позбавлення волі (від 2-х до 10-ти років). Згодом багатьох з них знову репресували.

Такою була політична і соціально-економічна ситуація в УСРР, пов'язана – у трактуванні Й. Сталіна та його оточення – із «загостренням класової боротьби», зокрема на селі. Поряд із прямим придушенням відкритого опору селян «генеральній лінії партії» головна увага чекістів приділялася локалізації селянського невдоволення, запобіганню виникненню ширших і масовіших протестів у суспільстві за участю міського населення, зокрема української інтелігенції та фахівців з адміністративно-управлінського апарату, тісно пов'язаних з проблемами села, а головне – збереженню повного контролю більшовицького керівництва над Червоною армією.

Виконуючи директиви центру, місцеві чекістські органи ретельно відстежували ситуацію у своїх регіонах і військових частинах, що дислокувалися там, зокрема зв'язки військово-службовців з рідними місцями, своєчасно попереджаючи колег про потенційну небезпеку. Так, 14 червня 1930 р. повноважний представник ОДПУ по Сибірському краю і начальник Особливого відділу Сибірського військового округу Л. Заковський надіслав з Новосибірська до Конотопського окружного відділу ДПУ УСРР шифротелеграму, в якій сповістив про існування на території округу «повстанської організації» на чолі з одним із місцевих «куркулів». Ця «організація» начебто планувала здійснити виступ у найближчі дні.

Через п'ять днів конотопські чекісти виявили, що «у с. Головеньки Борзнянського району існує повстанська організація, до складу якої входять майже всі куркулі села і хуторів, прилеглих до нього». 26 червня 1930 р. окрвдділ надіслав начальнику Секретного відділу ДПУ УСРР Г. Люшкову спецзведення про виявлення у селах Головеньки і Ядути та на хуторах Галайбін і Чечель Борзнянського району «організації» у складі близько 50 осіб, керівництво якою здійснював «колишній офіцер царської армії» та «затятий український шовініст», селянин хут. Чечель К. Заруба, що «мав зв'язок з Києвом». На чолі «організації» стояв «залишок не ліквідованих учасників СВУ в Києві». Датою майбутнього повстання у спецзведенні було названо 1 серпня 1930 р.

За вказівкою харківського керівництва 1 липня 1930 р. Конотопський окрвдділ ДПУ завів агентурну розробку «Весна». Через чотири тижні сталися перші арешти підозрюваних і розпочалося слідство у кримінальній справі, яка успадкувала назву розробки, – «Весна». Керівництво органів держбезпеки виходило з того, що виступи бунтівних селян або будь-які інші форми спротиву режиму могли підтримати не тільки колишні офіцери і повстанці, а й військовослужбовці Червоної армії. Ці припущення базувалися, зокрема, на тому, що армія тоді комплектувалася за територіальним принципом. Кадрові частини УВО на основі запасів зброї повинні були розгортатися за штатами воєнного часу за рахунок приписного контингенту з місцевих мешканців.

Масштаби слідства швидко зростали, воно велося паралельно у Конотопі, Чернігові, Харкові, а серед заарештованих ставало дедалі більше колишніх офіцерів. Один з них – колишній прапорщик Г. Обмач – походив з Борзни, мешкав у Києві й підтримував дружні зв'язки з деякими земляками. У його показах від 2 вересня 1930 р., які він дав у присутності згаданого Г. Люшкова, була викладена версія виникнення у селах Борзнянського району і в райцентрі «підпільної селянської організації» з «куркулів» та інших людей, незадоволених «заходами з проведення колективізації». А 17 вересня Г. Обмач розповів уже про історію створення «Київської організації». Інший заарештований – колишній підполковник С. Добровольський – 21 листопада 1930 р. розповів про «існування офіцерської патріотичної підпільної організації всесоюзного масшта-

бу», Київське відділення якої начебто очолювали колишні генерал-майор В. Ольдерогге, полковники А. Семенович і О. Луганін, генерал-лейтенант В. Кедрін.

Восени – у грудні 1930 р. за підозрою у підготовці «всеукраїнського збройного повстання» заарештовували людей по всій території УСРР – на Полтавщині, Харківщині, Поліссі, у Центральній та Південній Україні. Усюди органи ДПУ виявляли «контрреволюційні змови» селянства у спілці з «офіцерськими організаціями». Арешти відбувалися на тлі подальшої «ліквідації куркульства як класу». Станом на 10 грудня 1930 р. за межі УСРР було виселено вже 31 593 родини (146 229 осіб). Навесні та влітку 1931 р. чекісти за допомогою організованої сільської «громадськості» розкуркулили і депортували за межі України ще 23,5 тис. селянських господарств.

Керівництво ОДПУ, узагальнивши матеріали, що надходили з ДПУ УСРР, інших органів і підрозділів спецслужби, та міркуючи масштабнішими категоріями, вирішило надати справі міжнародно-шпигунського забарвлення. Повноважним представництвом ОДПУ була надіслана «орієнтировка» від 5 грудня 1930 р. з повідомленням про те, що ДПУ УСРР викрило і ліквідує «крупнейшую всеукраинскую организацию», яка була створена 2-м відділом Польського Головного штабу (військова розвідка і контррозвідка). Діяльність цієї «організації» спрямовувалася на підготовку «всеукраїнського збройного повстання» з метою забезпечення успіху іноземної інтервенції та «рейду петлюрівських партизанських загонів з Польщі, що повинен був передувати інтервенції»; «конкретним терміном повстання була намічена осінь 1930 р.».

Територіально «організація» охоплювала значну частину України: Київський, Чернігівський, Конотопський, Ніжинський, Роменський, Прилуцький, Черкаський, Шепетівський, Вінницький, Кам'янець-Подільський, Могилевський, Харківський, Маріупольський, Криворозький, Дніпропетровський, Запорізький і Полтавський округи; міста Харків, Київ, Одеса; а також мала зв'язки з іншими регіонами СРСР та містами Москва і Ленінград. Головною базою зі створення повстанських загонів чекістами була визначена Чернігівщина.

Керівництво цією роботою начебто здійснював «Штаб повстанських військ визволення України», що містився у Борзні («Борзнянський центр») і об'єднував 102 повстанських загони,

здійснюючи координацію ними через підцентри у Чернігові, Ніжині, Конотопі, Сновську, Коропі, Корюковці, Ічні, Вертієвці, Прилуках і Ромнах. Крім того, він охоплював своїм впливом частини 7-ої територіальної дивізії, зокрема ті, що базувалися у районі Батуринського табору. Колишні офіцери з навколишніх сіл товаришували зі своїми колегами-військовими цієї дивізії. Це дало слідчим підстави заарештувати 100 військовослужбовців-перемінників, серед яких було 18 осіб молодшого і середнього командного складу.

Про наявність серйозної бази для повстання на Чернігівщині, на думку авторів «орієнтировки», свідчив той факт, що «при проведенні там масової операції було заарештовано 3 000 осіб й у них вилучено 1 682 одиниці зброї». А загалом за справою на той момент заарештували вже 3 400 осіб, головним чином потенційних повстанців.

14 січня 1931 р. ДПУ УСРР представило обвинувальний висновок у справі «Контрреволюційної організації «Лівобережний штаб повстанських військ визволення України» (Борзнянський центр)». Шпигунський акцент з назви «організації» було прибрано, її вже називали «контрреволюційною диверсійно-повстанською», а «диверсійно-повстанські загони на Чернігівщині» перетворили на «периферійні одиниці Київського військово-офіцерського центру». Через три дні Судова трійка при Колегії ДПУ УСРР розглянула справу на 12 «керівників центру» і прийняла рішення розстріляти їх, а саму справу здати в архів. Переважну більшість заарештованих селян Чернігівщини також було розстріляно.

Певний парадокс полягав у тому, що переслідувань зазнавали ті особи (селяни, колишні офіцери та інші), які реально не виступали зі зброєю в руках проти радянської влади. Водночас в сучасній науковій літературі наводяться відомості, згідно з якими селянство відповіло на насильницьку руйнацію традиційного укладу господарювання і життя досить гострими формами протесту – від знищення колгоспного майна до збройного опору.

Дослідники посилаються на дані ДПУ УСРР, яке впродовж 1930 р. зафіксувало в УСРР 4 098 селянських виступів, у тому числі 3 208 – зі встановленою кількістю учасників – 956 587 осіб. «Особливо небезпечним для влади було те, що в ході виступів проявлялися елементи організованості і згуртованості

селян: спільні виступи декількох сіл і районів, створення озброєних загонів, висування селянських вожаків... Масштаби і подібні елементи організованості набували рис справжньої селянської війни проти влади. Не менш тривожним для керівництва компартії було висування селянством, зокрема на Правобережжі, політичних гасел самостійності України на противагу українській державності в складі СРСР"³⁷.

Влада була поінформована про висловлювання бунтівних селян щодо пошуку допомоги, можливо, й у колишнього офіцера. Так, за інформацією Могилів-Подільського окружного комітету КП(б)У, орієнтовно від 20 березня 1930 р., на окремих селянських зборах Вінниччини «куркулі виголошували такі промови: «Зараз викинути іскру, і все село повстало би» або: «Якби появились золотопогонники – всі селяни пішли б за ними»³⁸.

Отже, небезпека поєднання зусиль різних «контрреволюційних елементів» у боротьбі з більшовицьким режимом для партійно-державного керівництва була очевидною. Побоювання щодо приєднання до селянського опору опозиційно налаштованих військовослужбовців та переходу до рук повстанців збройного потенціалу УВО підштовхнули владу до нових репресивних заходів. Адже існувала загроза розкладу навіть військ ОДПУ.

«Весьма большое влияние на политико-моральное состояние частей, – ішлося у циркулярі ОДПУ від 27 грудня 1930 р., – оказывает отмечающийся за последнее время усиленный напор в части войск ОГПУ отрицательного влияния из деревни. Кулацкие элементы деревни систематически пытаются влиять на красноармейцев как путем личного воздействия на отпускников-красноармейцев, так и через их родственников в деревне. Попытки кулацкого элемента распространить свое влияние на части войск ОГПУ особо отмечаются в тех частях, которые расположены в районе своего комплектования или вблизи него»³⁹.

Не дивно, що й «Київська організація» ставила собі такі завдання: антирадянська агітація у військових школах Києва (у місті їх було чотири); контрреволюційна робота у військових частинах залоги міста (п'яти стрілецьких, трьох артилерійських та двох залізничних полках тощо); співпраця з «офіцерськими організаціями» в інших містах України; робота з офіцерами, що перебували в запасі; підризна агітація серед населення;

повстанська робота у селах Правобережжя та Лівобережжя; підготовка збройного повстання у Києві під час нападу військ держав Антанти на СРСР.

Характерно, що слідство намагалось пов'язати вигадану «офіцерську організацію» з «викритою» раніше «СВУ». Заарештований В. Ольдерогге на допитах назвав кількох знайомих викладачів Київського політехнічного інституту та знаних у місті інженерів. Слідчі потрактували це як «зв'язок» заарештованих представників київської інтелігенції з підготовкою «офіцерською організацією» збройного повстання.

Усього на травень 1931 р. серед цивільного населення Києва чекісти виявили близько 1 тис. «повстанців», з яких 730, у тому числі мінімум 300 колишніх офіцерів, було заарештовано. За результатами слідства 650 осіб дістали або вищу міру покарання, або ув'язнення. В регіонах колишніх офіцерів, які не служили в Червоній армії, заарештовували й засуджували за київською схемою: головним пунктом обвинувачення була підготовка антирадянського виступу у тому чи іншому місті – Вінниці, Дніпропетровську, Житомирі, Зинів'ївську, Одесі, Полтаві і т. д.

Пильну увагу звернули на штаб УВО в Харкові, де головним підозрюваним певний час був заарештований 20 вересня 1930 р. колишній капітан, начальник військових об'єднань округу В. Сергєєв. Проте особливе незадоволення більшовицькою політикою висловлював колишній штабс-капітан, начальник 1-го оперативного відділу штабу С. Івановський, який відверто критикував гноблення режимом селянства.

Масові арешти у Харкові почалися в лютому 1931 р. Протягом місяця були заарештовані С. Івановський, колишній підполковник, помічник командувача військами округу С. Бежанов, деякі інші керівники штабу УВО та воєнні керівники місцевих вузів. Невдовзі Бежанову та Івановському довелося взяти на себе всю вину щодо «організації всеукраїнського збройного повстання».

Вони «визнали», що очолювали «контрреволюційну організацію», яка охоплювала майже всі гарнізони, та назвали «керівників» місцевих «організацій», на той час переважно вже заарештованих: у Києві – В. Ольдерогге, у Дніпропетровську – командира 30-ої стрілецької дивізії П. Мясоедова та начальника штабу дивізії М. Катанського, у Житомирі – коман-

дира 44-ої стрілецької дивізії Я. Штромбаха, у Вінниці – командуючого 17-м стрілецьким корпусом М. Василенка, начальника артилерії корпусу Г. Фрідріха, командира 24-ої стрілецької дивізії Є. Даненберга та командира 96-ої стрілецької дивізії О. Глазкова, у Полтаві – начальника штабу 25-ої стрілецької дивізії Д. Помазкіна та воєнного керівника В. Тимофеева-Наумова, у Миколаєві – начальника штабу 15-ої стрілецької дивізії О. Кушелевського, в Одесі – начальника штабу 6-го корпусу О. Кирпічникова та начальника артилерії корпусу М. Брамма, у Черкасах – начальника штабу 99-ої стрілецької дивізії Коваленка⁴⁰.

У збройному повстанні мали взяти участь практично всі військові частини округу. Зокрема, організатори повстання начебто планували, що на бік селянства перейдуть 7-ма (Чернігів), 15-та (Миколаїв), 23-тя (Харків), 24-та (Вінниця), 25-та (Полтава), 30-та (Дніпропетровськ), 44-та (Житомир), 45-та і 46-та (Київ), 51-ша (Одеса), 96-та (Вінниця), 99-та (Черкаси) та 100-та (Умань) стрілецькі дивізії, підрозділи 1-го та 2-го кінних корпусів.

Крім того, деякі представники українських територіальних дивізій та викладачі Школи Червоних старшин (Харків) «планували» організувати ще одну армію – селянську – на базі частин, які мали перейти на бік повсталих. Так, заступник начальника Школи Червоних старшин В. Москаленко повідомив, що «Харківська контрреволюційна організація» планувала створити з селянства п'ять повстанських піхотних та одну кінну дивізію, кілька окремих бригад та полків, а на базі Одеської, Сумської та Київської шкіл розгорнути повстанські артилерійські бригади⁴¹.

Усього за справою «Весна» у частинах УВО 23–24 червня 1931 р. було засуджено до розстрілу та різних строків ув'язнення 328 командирів і службовців. Майже стільки ж колишніх офіцерів взяли на облік ОДПУ і більшість з них (переважно командирів рот, батальйонів, батарей) того ж року вилучили з армії. До інших військових округів було переведено 70% уцілілих командирів дивізій та начальників штабів, 80% командирів стрілецьких та артилерійських полків і їхніх помічників. В управліннях та частинах УВО залишилася мізерна кількість колишніх офіцерів (4–5 на дивізію). Так було завдано

запобіжного удару проти тих, хто за певних обставин міг організувати й очолити збройний опір режиму.

З осені 1930 р. органи держбезпеки займалися фабрикацією ще однієї справи – «Українського національного центру» («УНЦ»). Ця «організація» нібито була «блоком українських антирадянських партій, окремих груп, формувань (УПСР, УСДРП, УВО та ін.) та колишніх членів контрреволюційного уряду на Україні – Центральної Ради». У ході слідства, 23 березня 1931 р., під час наукового відрядження, у Москві був заарештований навіть головний фігурант оперативних розробок чекістів М. Грушевський – колишній голова УЦР і один із керівників УПСР, який у березні 1924 р. повернувся з еміграції і працював у Всеукраїнській академії наук (Київ). Але здійснити задум щодо його репресування тоді не вдалося і 4 квітня 1931 р. М. Грушевського звільнили.

Згідно з постановою колегії ОДПУ від 7 лютого 1932 р. покарання (ув'язнення строком від трьох до шести років) зазнали 50 осіб, серед яких було 10 колишніх членів ЦК УПСР, зокрема колишній голова Ради народних міністрів УНР В. Голубович (загинув у тюрмі м. Ярославля у травні 1939 р.). У подальшому 33 із них знову репресували за «антирадянську діяльність» і «шпигунство», причому 21 розстріляли.

Таким чином, за справами «СВУ», «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві України», «Весна», «УНЦ», а також «ТСП», «УВО», «ПОВ» та іншими було репресовано тисячі людей. Серед них – чимало осіб, які залишили помітний слід у політичній історії України, зокрема у процесах національного державотворення 1917–1921 років, та продовжували відігравати важливу роль у її громадському і духовному житті, науці, освіті, культурі.

Серед жертв репресій вагому частку становили також кваліфіковані фахівці різних галузей, у тому числі сільського господарства, представники управлінського апарату – від районного до республіканського рівня. Навряд чи можна сумніватися в опозиційних настроях значної частини українців та людей інших національностей, які мешкали в Україні, стосовно радянської дійсності, однак жорстокі репресії проти них були кричущою несправедливістю. Штучне усунення цих людей від професійної та громадської діяльності шляхом політичних

репресій і позбавлення їх життя мало довготривалі руйнівні наслідки для всього українського народу.

Тому діяльність органів ДПУ з «обслуговування» (політичного нагляду, оперативного вивчення та репресування) інтелігенції, міського населення, Червоної армії, села, а також щодо забезпечення виконання «політичних і господарських кампаній Радянського уряду» протягом 1926–1934 років слід розглядати як важливу складову практичної реалізації політичної волі більшовицького Центру щодо упокорення України.

Іншими словами, Голодомор як акт геноциду мав свою логіку, етапи і виміри. Схематично це можна окреслити так. У політичній площині – послідовне зміцнення централізації компартійного керівництва шляхом придушення будь-якого опору з боку місцевих кадрів та ліквідації національно свідомих носіїв ідей такого опору, не кажучи вже про «буржуазно-націоналістичні елементи».

У суспільному (за термінологією більшовиків, «соціально-класовому») аспекті – проведення такої соціально-економічної та каральної політики, щоб остаточно «експропріювати» й ліквідувати «представників повалених експлуаторських класів», «обмежити й витиснути капіталістичні елементи», істотно збільшити у соціальній структурі суспільства частку промислових робітників і міського населення в цілому, не допустити економічного зміцнення та посилення політичної активності «дрібнобуржуазних верств».

Серед цих верств на першому місці були українські заможні селяни – «куркулі», «куркульсько-петлюрівські елементи» – головна соціальна база «націоналістів», важливий соціально-політичний чинник можливого відтворення УНР або іншої форми національно-демократичної державності, тим більше, що вже з середини 1920-х років «куркулі» вимагали надати їм виборчі права. Простежується певна синхронність в оперативно-слідчих діях органів держбезпеки щодо створення (фабрикації) та реалізації (судового розгляду) у 1929–1934 роках згаданих справ «СВУ», «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві України», «Весна», «УНЦ», «ТСП», «УВО», «ПОВ» та інших з одночасним здійсненням масштабних репресій в українському селі, яке апріорі давало основні кадри повстанської периферії усіх «контрреволюційних організацій».

У соціокультурній і духовній сферах – під гаслами творення нової, пролетарської, «національної за формою, інтернаціональної за змістом» культури – здійснювалася руйнація всього, що заважало моноідеологізації, уніфікації цих сфер та встановленню тотального контролю держави за ними. Традиційні спосіб життя і культура українців не вписувалися у більшовицьке бачення пролетарської культури майбутнього.

Усе це у комплексі посилювало унітарність держави. При цьому штучних, деформаційних змін зазнавали структура, якісні характеристики, обличчя суспільства. Органи держбезпеки невтомно здійснювали, за висловом одного з більшовицьких лідерів Л. Кагановича, «зняття людей шарами». Але Й. Сталіну та іншим більшовицьким вождям виявилось цього замало і вони цілком свідомо пішли на ескалацію насильства у нечуваних досі масштабах.

З 1930–1931 років почалося, так би мовити, вштовхування України в новий голод, адже яким би масовим не був політичний терор, сам по собі він не міг забезпечити знищення соціально-економічних підвалин національного буття українців з їх віковичними прагненнями волі, землі, власного господарства, достатку та відповідним відображенням цих незаперечних цінностей у свідомості народу, його традиціях, культурі.

Хлібозаготівельний план 1930 р. для УСРР спочатку встановили у розмірі 440 млн пудів, у середині вересня збільшили ще на 50 млн, а згодом зменшили до 472 млн пудів. До 1 червня 1931 р. у селянському секторі (колгоспи та одноосібники) було зібрано 393 млн, а загалом по УСРР – 477 млн пудів хліба.

Несприятливі погодні умови 1931 р. не вплинули на вимоги щодо хлібозаготівлі, які ставилися перед Україною. Селянський сектор (понад дві третини якого на той час уже перебував у колгоспах) мав здати 434 млн пудів – істотно більше фактичного виконання попереднього плану. Загальний план хлібозаготівель був визначений у 510 млн пудів. Восени 1931 р. у колгоспах запровадили систему оплати праці трудоднями (грошима і продовольством). Мізерний натуральний склад трудодня та видача заробленого селянами лише двічі на рік давали змогу владі вилучати хліб задарма. Селянський сектор хоча і недовиконав план, але порівняно з попереднім роком з нього вичавили на 2,5 млн пудів більше. Загалом в УСРР було заготовлено 440 млн пудів хліба. Хлібозаготівлі

продовжувалися до пізньої весни 1932 року, поки в районах не залишилися будь-яких продовольчих і фуражних запасів.

У момент корінного зламу у житті мільйонних мас на селі – суцільної примусової колективізації індивідуальних селянських господарств, посилення економічних й адміністративних утисків, політичних репресій і психологічного тиску на селянство – «чистки» суспільства переросли за допомогою хлібозаготовок у тотальний терор голодом – у глобальну «зачистку» режимом чітко визначених, не до кінця завойованих, непокірних територій, першою з яких – за брутальністю дій влади і кількістю жертв – стала УСРР.

Постанови керівних партійних і державних органів у другій половині 1932 р. заклали юридичну базу масового позбавлення сільського населення України засобів до існування і створили передумови для його фізичного винищення. План хлібозаготівель з урожаєм 1932 р. для УСРР визначили обсягом 410 млн пудів, потім, з огляду на неврожай, удвічі зменшили – до 356 млн і 274,8 млн пудів (4,4 млн тонн), а 16 липня 1932 р., після III конференції КП(б)У, збільшили до 5,8 млн тонн.

7 серпня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення громадської (соціалістичної) власності». Вона «захищала» нещодавно відібране у селян («усуспільнене») майно від їхніх спроб повернути його і передбачала суворі покарання – розстріл або ув'язнення мінімум на 10 років до виправно-трудових таборів. Постанова залишилася у народній пам'яті як «закон про п'ять колосків» – її активно використовували в ході хлібозаготівельних кампаній.

Репресивний тиск на українське село зростає. З початку липня до 15 листопада 1932 р. ДПУ УСРР заарештувало 11 тис. саботажників хлібозаготівель та «куркульсько-петлюрівських елементів», а в грудні здійснило операцію зі знешкодження «куркульських і петлюрівських контрреволюційних гнізд», заарештувавши ще 12 178 осіб. Водночас до кінця 1932 р. в УСРР було колективізовано майже 70% селянських господарств, з охопленням понад 80% посівних площ.

20 листопада 1932 р. РНК УСРР на виконання вимог союзного центру видав постанову «Про заходи до підсилення хлібозаготівель», зобов'язавши місцеву владу виконати планові завдання до 1 січня 1933 р. А 6 грудня 1932 р. РНК УСРР та ЦК

КП(б)У прийняли спільну постанову «Про занесення на «чорну дошку» сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі», яка також стала елементом творення Голодомору. Колгоспи-боржники, що не виконали плану хлібозаготівель, заносили на «чорну дошку» – їм припиняли централізоване продовольче постачання, призупиняли будь-яку торгівлю продуктами, кредитування, вимагали повернути вже видані кредити, здійснювали «очищення» колгоспів від «контрреволюційних елементів». Навколо сіл встановлювали «загороджувальні загони», які перевіряли поклажу селян, відбирали у них ношу, що перевищувала 10 кг.

27 грудня 1932 р. на території СРСР було запроваджено єдиний паспортний режим. Селян при цьому позбавили права отримання паспорта. Вони не мали права на вільне пересування і працевлаштування. Вирватися з голодуючих сіл легально можна було лише за організованими наборами робочої сили на новобудови промислових підприємств, на шахти Донбасу та ін. Сільська молодь могла врятуватися, отримавши довідку сільської ради і виїхавши до міст для вступу до вищих навчальних закладів.

Станом на 1 лютого 1933 р. обсяги хлібозаготівель в УСРР становили 3 млн 876 тис. тонн. Цього було недостатньо, аби задовольнити вимоги союзного центру. У березні 1933 р., намагаючись за будь-яку ціну виконати плани, 48% колгоспів не видали селянам зернових на трудовні. Це означало, що у майже 9 млн людей було відібрано хліб. Становище селян погіршувалося вилученням у них практично всього продовольства. Це призвело до масової загибелі населення УСРР. Від 75 до 80% замордованих голодом становили українці. Катастрофічне становище на селі пояснювалося владою як результат спротиву «класового ворога».

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України). – Ф. 13. – Спр. 445. – Арк. 19–21.

² Там само. – Арк. 25–32.

³ Там само. – Арк. 38–45. Текст цього документа та виклад історичних обставин, що зумовили його появу, див.: *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – С. 31–32, 254–267.

⁴ Цит. за: *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК–ГПУ–НКВД в Україні... – С. 257, 266, 267.

⁵ Цит. за: *Кульчицький С.В.* УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.). – К., 1995. – С. 187.

⁶ Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси. – К., 2002. – С. 400.

⁷ *Кульчицький С.В.* УСРР в добу нової економічної політики... – С. 181–182, 184–187.

⁸ Цит. за: *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК–ГПУ–НКВД в Україні... – С. 268–269.

⁹ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 266. – Арк. 30–31. Цит. за: *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934). – К., 1999. – С. 54.

¹⁰ *Пристайко В.* Жертви терору. Як ДПУ боролось з українською академічною наукою // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – № 1. – С. 70–88; *Пристайко В., Шаповал Ю.* Фарс з трагічним фіналом. (До 65-річчя процесу у справі «Спілки визволення України») // Там само. – 1995. – № 1/2. – С. 190–198; Документи про підготовку й проведення судового процесу над членами Спілки визволення України. (Публікація Пристайка В., Шаповала Ю.) // Там само. – С. 373–396; *Архирейський Д., Ченцов В.* Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр.: погляд на проблему кризь архівні джерела // Там само. – 2000. – № 2/4. – С. 16–54.

¹¹ *Марочко В.* Справа «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР»: механізм і наслідки терору // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 96–104.

¹² З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2002. – №№ 1, 2.

¹³ *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки...; *Рубльов О.С.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К., 2004 та ін.

¹⁴ *Рубльов О., Фельбаба М.* Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 207–251.

¹⁵ *Рубльов О., Репринцев В.* Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – №1/2. – С. 116–156.

¹⁶ Там само. – С. 137.

¹⁷ *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К., 1999. – С. 136.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. – С. 147.

²⁰ Советская военная контрразведка. Сборник документов. – М., 1981. – Вып. 2-й (1922–1941 гг.). – С. 224, 227.

- ²¹ *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – С. 138.
- ²² КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. В 13-ти томах. – М., 1970. – Т. 4. – С. 362.
- ²³ История Украинской ССР. В 10-ти томах. – К.: Наук. думка, 1984. – Т. 7. – С. 250, 257.
- ²⁴ *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – С. 148.
- ²⁵ Цит. за: *Акимов И.Н.* Советские органы государственной безопасности в период наступления социализма по всему фронту (1929–1932 гг.). – М., 1964. – С. 103.
- ²⁶ *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – С. 149, 151; История Украинской ССР. – Т. 7. – С. 259.
- ²⁷ *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – С. 157.
- ²⁸ *Пристайко В., Шаповал Ю.* Справа «Спілки Визволення України». Невідомі документи і факти. – К., 1995. – С. 39.
- ²⁹ Там само. – С. 39–40.
- ³⁰ *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – С. 160.
- ³¹ *Пристайко В., Шаповал Ю.* Справа «Спілки Визволення України»... – С. 131–217.
- ³² Там само. – С. 131, 180.
- ³³ *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК–ГПУ–НКВД в Україні... – С. 43, 44.
- ³⁴ *Пристайко В., Шаповал Ю.* Справа «Спілки Визволення України»... – С. 16, 405–406.
- ³⁵ *Марочко В.* Справа «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР»: механізм і наслідки терору. – С. 99–101.
- ³⁶ Цит. за: *Пристайко В., Шаповал Ю.* Справа «Спілки Визволення України»... – С. 49.
- ³⁷ *Васильєв В., Віола Л.* Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997. – С. 92.
- ³⁸ Там само. – С. 327.
- ³⁹ Советская военная контрразведка. – Вып. 2-й. – С. 240.
- ⁴⁰ ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 67093-ФП. – Т. 21. – Арк. 88–132; Т. 37. – Арк. 61–85.
- ⁴¹ Там само. – Т. 23. – Арк. 563–578.